

Meekrapteelt en -verwerking in West-Brabant door de eeuwen heen

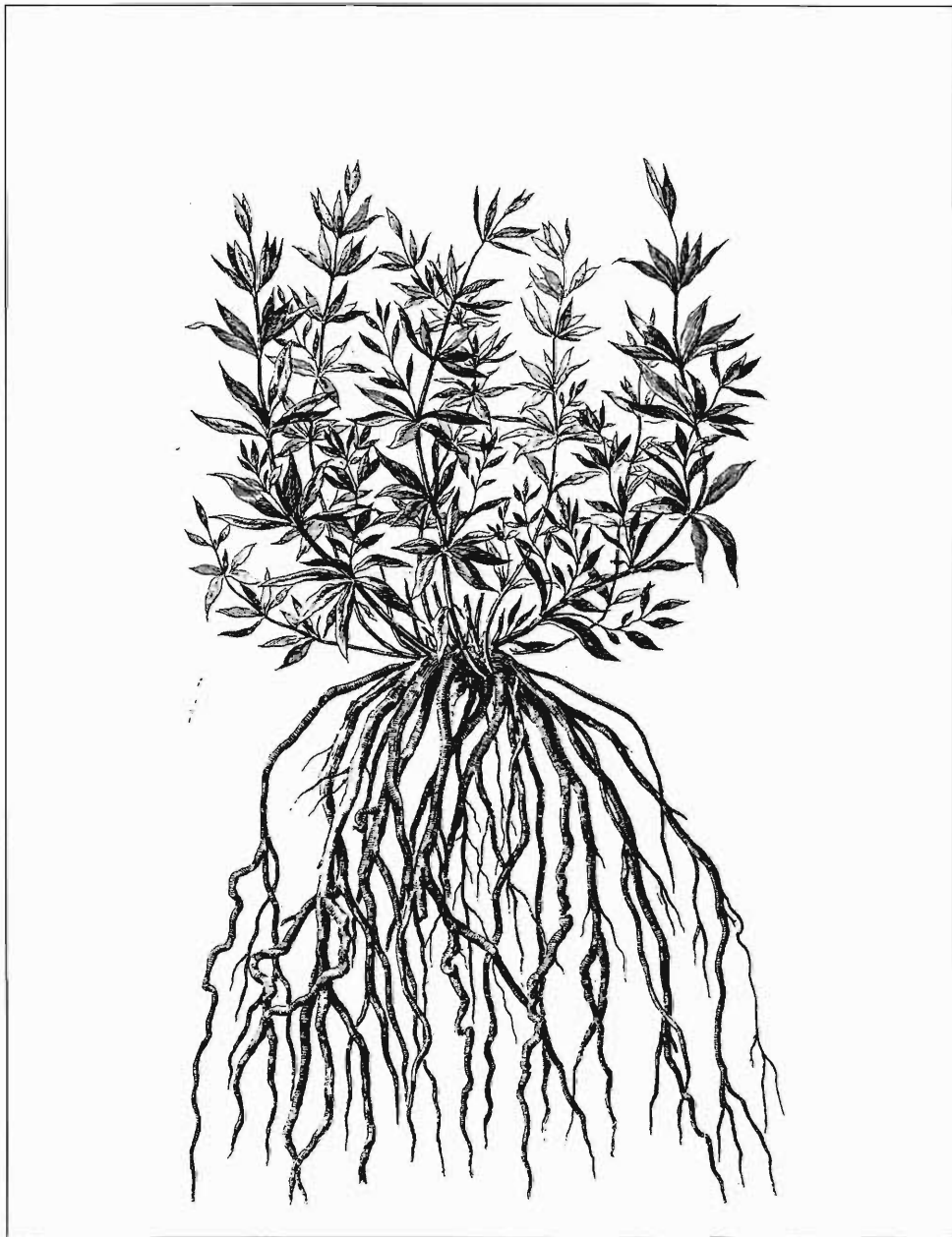
INLEIDING

'Meekrap' zal heden ten dage de gemiddelde lezer (als dat statistisch begrip al bestaat) onbekend zijn. Toch gaat het hierbij om een landbouwprodukt dat – naar met zekerheid uit de archieven blijkt – in ieder geval van 1400-1900, een belangrijke agrarische en industriële functie in het Zuidwesten van Nederland, en daarbij dan ook West-Brabant inbegrepen, heeft vervuld. Verschillende namen in de Westhoek van Brabant duiden heden ten dage nog op het verband met deze cultuur. In een 'stoof' werd de wortel van de meekrapplant namelijk verwerkt en zo vinden we de Stoofdijk en de boerderij 'de Oude Stoof' in Klundert, in Dinteloord en Steenbergen ook een Stoofdijk, in Oud Gastel, Zevenbergen en Oudenbosch een Stoofstraat en in Nieuw-Vossemeer een Stoofweg.¹ Wanneer we een encyclopedie zouden raadplegen zouden we onder het gegeven 'meekrap' bijvoorbeeld de volgende informatie kunnen aantreffen:

'Meekrap. Meede. Krap. Roodte. Erythrodanon der Antieken. Onze Lieve Vrouwe-bloed. Sang-Notre-Dame. Garance. Krappe. Madder. Cultusplant der Oudheid. Geneeskruid. Verfplant voor de textielnijverheid van eertijds. Subtropisch gewas, afkomstig uit de Oriënt; migreerde in de loop der eeuwen noordwestwaarts, uiteindelijk tot in het Nederlands Deltagebied (Zeeland, Westhoek van Noord-Brabant, Zuid-Hollandse eilanden). Teelt en bewerking van de oogst waren (vooral in Zeeland) gedurende eeuwen van bijzondere betekenis en van groot belang voor zowel industrie als handel der Nederlandse gewesten. Stapelplaats onder meer voor de export van meekrap werd Rotterdam. Wegens de ontdekking en toepassing van synthetische kleurstoffen in onbruik geraakt tegen het einde van de 19e eeuw.'

Wat we in deze opsomming missen is de beschrijving van de meekrapplant zelf. Het gaat dan om een ondersoort van de familie der Sterbladigen, de Rubiaceeën in het Linnaeusstelsel: *Rubia tinctorum*. Familie van voor ons meer bekende planten als het Lieve-Vrouwe-bedstro, het walstro en (voor de agrariërs) het kleefkruid, het beruchte onkruid in de tarwe, dat ook wel 'wilde meekrap' werd genoemd. Het slappe, min of meer liggende loof van de meekrapplant kan meer dan een meter lang worden en wanneer men van onder naar boven met de hand erdoor strijkt geeft dat een weerbarstig, hakkerig gevoel. Het kleeft niet zoals kleefkruid, maar het haakt ten gevolge van achterwaarts gerichte stekeltjes, de zogenaamde 'krapjes', die terzijde en om de middennerf zitten. De plant vormt tot meer dan vingerdikke, talrijke wortelstokken en dunnere vlezige bijwortels: de tengels. De kronkelend en diep groeiende wortels worden 50-100 cm lang en bevatten de specifieke rode kleurstof, die eeuwen lang zo gezocht is geweest. In het beroemde tapijt van Bayeux, dat uit de tweede helft van de elfde eeuw stamt, is de verfstof reeds toegepast. Dat daarnaast aan de meekrap ook medicinale betekenis werd toegekend (zie o.a. de Nederlandse plantkundige Dodonaeus, 1517-1587) laten we verder buiten beschouwing.

Slechts zij vermeld dat Tilburgse textielfirma's tot ver in deze eeuw 'medicinale meekrapbaai, speciaal tegen reumatiek' verkochten.² Rode kleurstoffen als coche-

Een driejarige meekrapplant, geschikt voor bewerking

nille, purper, scharlaken (dierlijke producten) en Brazilhout (minder lichtvast), waren met meekrap, in de eeuwen voordat synthetische verven in de chemie opkwamen koninklijke kleuren en als zodanig gezocht en geliefd.³ Het mooiste meekraprood was het Turksrood, waarvan de bereidingswijze geheim bleef, tot in de achttiende eeuw Griekse ververs zich in Marseille vestigden. Het toepassingsproces van deze kleur vergde bijna een maand. Het gewone meekrappoeder werd hier te lande uit de wortels gewonnen in kleine fabriekjes, *meestoven* geheten. Het werkende bestanddeel van de meekrap, de eigenlijke kleurstof (2 à 3%) werd *alizarine* genaamd. Half vorige eeuw werd in Frankrijk een methode gevonden om *garancine* te bereiden door de gewone krap in verdund zwavelzuur te verwarmen, waarbij hinderlijke nevenstoffen verwijderd konden worden en het kleurend vermogen drie- tot drieënhalfvoudig toenam. Hier te lande kwamen deze fabrieken daarna ook tot stand. We komen op een en ander uitgebreid terug.

Naar men mag aannemen bevonden de gebieden waar meekrap werd verbouwd zich tot de veertiende eeuw langs de belangrijkste handelswegen van Noord naar Zuid en van Oost naar West. Bekend waren onder andere de Elzas en Silezië (Breslau). Na 1400 echter kwam een nieuw produktiegebied op, Zuid-West-Nederland, met Zeeland als centrum. De verklaring daarvoor moet zijn de gunstige ligging in de directe nabijheid van de grote

Westeuropese centra der lakennijverheid, met name in Vlaanderen. Er was daar een levendige handel met Engeland, Frankrijk, Spanje, Scandinavië en Rusland. Een en ander ging gepaard met krachtige bevolkingsgroei, opkomst der steden, grotere welvaart, toenemende zucht naar pracht en praal en de voorkeur voor de (koninklijke) kleur rood, juist ook in de kleding. In de zestiende en zeventiende eeuw waren er in Europa geen gebieden die zich wat de meekrapteelt betreft met Zuid-West-Nederland konden meten. Grote stormvloed en dientengevolge overstromingen brachten soms tijdelijk stagnatie. Zo verdween Reimerswaal als centrum na de St.-Felixvloed van 1530. De expansie kon in de achttiende eeuw zich voortzetten door stijgende vraag naar rode verfstof van de opkomende katoenindustrie in Engeland. Frankrijk ontwikkelde zich daarna zelfstandig, viel weg als afnemer en gold als concurrent.

Na een depressie hier te lande in de Napoleontische bezettingstijd werd tot 1870 de meekrapindustrie weer interessant; rond 1850 werden liefst 132 meestoven in ons land geteld en waarschijnlijk waren er meer. In de loop van de negentiende eeuw werd ook de monopoliepositie van de Zuid-Westelijke meekrapcultuur doorbroken, omdat in de Haarlemmermeer en in nieuwe inpolderingen als Waard en Groet, doch ook op de zandige geestgronden, tot op Texel en in het Gooi, zelfs de Betuwe, belangstelling voor de meekrapverbouw ontstond. De produktie van de

Westhoek van Noord-Brabant kan men dan schatten op een orde van grootte van rond of iets meer dan 10% van de totale produktie in ons land. In 1868 lukte het twee Duitse scheikundigen, Gräbe en Liebermann, om de alizarine, het vervend bestanddeel uit meekrap, uit anthraceen, een bestanddeel van steenkoolteer te bereiden. Dit betekende, zoals wij straks zullen illustreren, het begin van het einde van een eeuwenoude teelt en fabricage.

OUDESTE GEGEVENS

In het zeeleigebied van West-Noord-Brabant dateren teelt en bereiding van het produkt uit de eerste helft van de vijftiende eeuw. Uit rentebrieven uit het gemeentearchief van Bergen op Zoom is gebleken, dat in 1431 op de jaarmarkt aldaar meekrap werd verhandeld, die te Steenberg bereid was. Andere archiefstukken uit dezelfde tijd, onder andere de oudst bekende meekrapkeur van 1441 van Bergen op Zoom, duiden op een sterke overheidsbemoeiing met deze sector, een onderwerp waaraan beter een apart artikel ware te wijden. Nu is een keur nog geen bewijs voor teelt. Maar een definitief bewijs leveren wel de notulen van de Bergen op Zoomse weeskamer d.d. 7 februari 1474, waaruit blijkt dat tot de erfenis van een weeskind uit Halsteren, samen met haar verweduwd moeder onder andere behoren liefst 17 gemeten (bijna 7 ha) mede en nog een voorraad van tenminste tien balen 'crappen in de meed-

stove' enz. en voorts ook vorderingen ter zake op lakenververs in Brussel. Hieruit mogen we concluderen dat lang voor 1500 in de Halsterse polders (Glymes, Noortpolder en Beymoer) mede verbouwd werd en dat het reeds lang een gezocht handelsartikel op de Bergse jaarmarkt was.⁴

Een soortgelijke conclusie mag ondanks schaarse gegevens onzes inziens getrokken worden voor Noordelijker gelegen gebieden van de Westhoek. Van meekrapbereiding te Steenberg was zoëven reeds sprake. We weten bijvoorbeeld ook dat bij de uitgifte van een bedijking in 1482 door Engelbrecht van Nassau gesproken wordt van de Stoof van Mercelis Frans Pietersz. Hij bedong bovendien de tienden van de te verbouwen mede aldaar. Terwijl uit Zevenbergen stamt een vermelding uit 1550 inzake de sluis 'achter de Oude Meestooft'.

DE TEELT VAN MEDE

Meekrap was een twee- of driejarig gewas, terwijl ook nog de mogelijkheid bestond het langer te laten liggen. Enkele malen constateren we zelfs dat een éénjarig gewas werd gerooid, namelijk wanneer er een algehele prijsval zich aandiende, zoals aan het einde van de Napoleontische tijd of omstreeks de prijsval van 1870. Omdat het om een gewas uit een warmer klimaat afkomstig ging, was het gevoelig voor vorst van betekenis en ook voor te natte omstandigheden. Strengere winters

en regenrijke jaren konden tot misoogsten leiden. Zo blijkt uit Willemstadse verslagen dat de jaren 1838-1841 'weinig aan de verwagting van den bouwman beantwoordden'. De kwalificaties lopen over de meeoogst namelijk van 'zeer ongelukkig uitgevallen' over 'zeer slecht uitgevallen' tot 'zeer middelmatig gereüseeerd'. Het zaad werd geleverd uit Zuidelijker streken, met name de Rhône vallei rond Avignon. Het werd hier te lande niet rijp. Schrijver dezes, die op zavelgrond in de tuin van zijn boerderij te Poortvliet (Tholen) de meekrapplant in stand hield, herinnert zich slechts uit de periode 1943-1976 twee jaren waarin de plant rijp zaad opleverde: speciaal het uitermate droge jaar 1947. In Nederland werd de meekrap niet als zaaigoed geteeld, maar er werden zogenaamde 'kiemen' – uitlopers van de wortelstokken – 'gezet' of gepoot met de hand. Voorvrucht was meestal graan (witte schoof). De meekrap vroeg om een humusrijke, goed doorlatende grond met een diepe bouwvoor en een gunstige grondwaterstand. Het is begrijpelijk dat voor een optimale diepgroeiende wortel-opbrengst geen ondoorlatende lagen of hoge grondwaterpeilen voor mochten komen. Over de plaats van de meekrapteelt in de oude vruchtwisselingsstelsels (aanvankelijk driejarig met één jaar braak, later vaak om de zeven jaar) bestaan weinig zekerheden.

In een in 1842 verschenen boekje van L.C. Punt uit Willemstad, getiteld 'Korte en eenvoudige verhandeling van... de be-

bouwing der kleigronden enz.', wijdt deze een hoofdstuk aan 'de braking der landen', waaruit naar voren komt dat hij het braken in de akkerbouw het gunstigst acht, wanneer 2 à 3 jaar klaverweide in de vruchtwisseling wordt ingelast. Voor het Klundertse rentambt Niervaert veronderstelt Dewez⁵, dat er omstreeks 1750 een zevenslagstelsel werd toegepast, waarin (bij verbouw van mede) na een eerstejaars-verbouw van wintergerst, -tarwe of koolzaad drie jaren meekrap volgen, het vijfde jaar bonen of vlas, dan in het zesde wintertarwe om af te sluiten met bonen of erwten, eventueel braak. Een zware mestgift was nodig, in het najaar werden tot 70 ton stalmest per bunder aangewend en diep ondergeploegd. Diep spitten (twee steken) als uitzondering wordt ook vermeld. Vaak komt men de veronderstelling tegen dat meekrap de grond excessief uitputte. Of daarom ook in de Westhoek somtijds de verbouw van meekrap in pachtcontracten werd verboden – zoals in Walcheren voorkwam – hebben we niet kunnen nagaan. Bij een te nauwe vruchtwisseling, bijvoorbeeld in perioden van hoge meekraprijzen, kan uitputting van de bodem zijn voorgekomen. Doch bij een evenwichtig bouwplan, een zware bemesting, een diepe grondbewerking en tijdens het rooiproces misschien plaatsvindende menging van kalkhoudende ondergrond met een ontcalcite bovenlaag, deze vier factoren zullen niet ten nadele van de bodemvruchtbaarheid voor de meekrap-verbouw hebben gewerkt.

Omdat de meekrapplant snel last had van teveel vocht werd ze in ons land op bedden verbouwd. Niet alleen stond ze dan droger, maar ook warmer. Punt raadde aan voor het aanleggen van de bedden de Noord-Zuid-richting te kiezen, zodat ze optimaal van het invallende zonlicht zouden kunnen profiteren. Punt had deze wijsheid overigens niet van zichzelf maar van Andries Vierlingh (1507-1579), rentmeester voor de prins van Oranje in Steenberg, op wiens naam het beroemde 'Tractaet van Dyckagie' staat.⁶ Na inpoldering achtte deze dat het eerst meekrap verbouwd kon worden wegens de gunstige waterstand. Voorts doet hij volgende aanbeveling: 'Daeromme leggende de meebedden zijden ende noorden, zoo heb dij den geheelen dach lanck de voormelte bedde aen wederzijden de zijdensonne. Ick hebbe bevonden dat de medeaent noorden, daer de zonne niet comen coste, op de helft nae zoo goet ende vroom niet en was als aent zijden'. De bedden waren volgens Punt tesamen met de voor 84 cm breed, anderen noemen 70 cm en 10 cm als gemiddelde hoogte.⁷ We mogen van 40 à 45 cm brede bedden en een 30 à 35 cm brede voor uitgaan. Wilde men tweedejaars rooiing, dan zullen de bedden smaller geweest zijn dan bij voorgenomen derdejaars teelt. Voor het planten werden de bedden bewerkt om de grond te verkrumelen en onkruid te bestrijden met een door een paard getrokken bolronde eggetje van 1,10 m lengte waarin 34 vierkante ijzeren tanden, 16 à 18 cm lang en

1 cm dik. Een exemplaar van deze eg bevindt zich nog in het Nederlands Landbouwmuseum te Wageningen. Ook werd er tevoren wel geharkt met een zogenaamde koprijf.

De te planten kiemen van de in het voorjaar uitlopende wortelstokken werden geplukt door vrouwen of jongens. Men plukte verscheidene malen de kiemen op de gewenste lengte van 10 à 20 cm, doch de eerste uitlopers, de moerkiemen, waren niet geschikt voor vermeerdering. De geplukte kiemen werden in een kiemand verzameld, een van de grootste manden die wij ooit gezien hebben. Deze had een middellijn van wel drie kwart meter en was een halve meter à 2 voet hoog. Om het aanslaan van de kiemen te bevorderen werd meestal het wortelgedeelte in modder gedompeld, zodat verdrogen na het planten kon worden voorkomen. Het modderen was weer vrouwen- en kinderkwerk. De plantplaatsen op de bedden werden aangegeven door een markeur, onder andere betiteld als reemeter of passer.⁸ Met ging duidelijk om nauwkeurig werk, bij een hoeveelheid van ongeveer 140.000 kiemen per ha. De plantafstand bedroeg ± 33 cm in de lengte en in de breedte werden vier kiemen op ± 6 cm afstand naast elkaar gepoot. Voor de reemeter in gebruik kwam werden de plantplaatsen vermoedelijk aangegeven door het trekken van strepen dwars op de bedden ook met een vijftandige hark. Achter de man die de reemeter hanteerde liep een kiemjongen die de gemodderde kiemen

bij de plantplaatsen deponeerde, dat wil zeggen gereedgooide. B.J. van Oeveren, omstreeks 1940 burgemeester van Poortvliet, afkomstig uit Bruinisse op Duiveland, vertelde destijds dat hij als kiemjongen uit de modderemmer telkens $\pm$ 40 kiemen op zijn blote linkerarm van zijn schouder tot zijn vingers ‘kleefde’ om die vervolgens met zijn rechterhand succesievelijk bij de gemarkeerde plaatsen neer te gooien. Je was snel doornat, zei hij, om van het vuil niet te spreken. De zettters kropen op één knie over het land aan weerszijden van een bed. Ze plantten elk twee kiemen, respectievelijk te linker- of rechterzijde op de gemarkeerde plek. Ze bezigden daartoe een kleine zetspade (8 x 15 cm), terwijl de spleet waarin het wortelgedeelte van de kiem werd gepoot, vervolgens met de hand werd aangedrukt. Op een oude afbeelding uit 1753 werd nog een puntige ronde poot- of zetstok gebruikt. Op de wendakkers van het veld wisselden de zettters van positie, zodat de eenzijdige kruiphouding werd opgeheven. Ook werd dan de kruiplap – het stukje zeil dat om de knie was bevestigd tegen slijtage van de kleding en nat worden – ‘overgebonden’ naar de andere knie. Een ploeg van zes zettters kon zodoende naar schatting in een week tijds twee ha meekrap planten. Hoe vroeger in het voorjaar begonnen kon worden, hoe beter een lange groeitijd benut werd. Uiteraard werd een en ander bepaald door het weer. Als vuistregel voor de planttijd golden de bloei van de sering, de kastanje

of de bruin-zoeteling (een appelboom). Deze periode liep van begin april tot eind mei, noodgedwongen nog begin juni, maar dat was extra riskant. Eind april, begin mei was vaak de termijn.⁹ Na het zetten moesten de bedden worden aangeaard. Dit kon met de hand gebeuren, met een speciaal groot model kapper of schrepel (tegelijk wieder). Mijns inziens gebruikte men ook wel een brede hak (een houwer zoals bij bonen en aardappels) om de bedden op te kappen. Er waren echter ook aanaardploegen in gebruik, een onderploeg om de aarde in de voor los te maken en een bovenploeg om die grond ‘aan’ te aarden, om te ‘dekken’. Bovendien was een speciaal uitgeruste meeschrobploeg voor dat doel bekend. Overigens zijn de types ploegen vaak regionaal bepaald en vertonen per streek grote verschillen. Het dekken van de meebedden kon ook met een lange smalle dekspade gebeuren, maar dat was vanzelfsprekend veel duurder. Wieden in de tweede zomer was minder intensief nodig, mede omdat het loof dan sneller en langer groeide. Het oogsten van de meekrapwortels begon gewoonlijk niet voor 1 september. (Toch vonden we in archivalia van West-Brabantse stoven ook half augustus als datum van het begin van vooraf-reden). Het dan nog niet afgestorven loof moest gemaaid worden met een pikke, een soort kleine zeis. Het delven geschiedde met de delfspade, een bijzonder zwaar en degelijk model smalle spa tot 5 kg in gewicht, de steel inbegrepen, overigens eveneens per regio verschillend.

Het steken van de meekrap

Het ging om bijzonder zwaar werk en er waren dan ook talrijke daarin bedreven gastarbeiders nodig, vooral ook omdat het delven voor de vorst klaar moest zijn. In natte najaren placht dat niet altijd te lukken en moest men soms tot in december ploeteren, want ploeteren was het dan inderdaad en meer dan dat: modderballetten. Het gezegde 'Eten als een delver' voor een slokop stamt dan ook eerder van de meedelver dan van de slootdelver.

Het delven begon met het uitgraven van de voor tot de diepte van de wortelgroei; zo ontstond een greppeltje tot $\pm 1/2$ meter diep. Een stuk bed met meekrapkroppen werd dan losgestoken, en de 'kroppen' met de vele vertakkingen (tengels) losgetrokken en uitgeschud om de aarde zoveel mogelijk te verwijderen. 'Voorzichtig,' maanden de bazen, 'aan ieder (wortel)end hangt een gouden tientje'. Afgetrokken

stukjes werden dan ook zorgvuldig verzameld. De uitgedolven wortels werden op hoopjes (vimmen) gegooid, tegen de avond op grotere hopen en deze bleven 3 à 4 dagen liggen om winddroog te worden. Een voordeel was, dat zij daarmee taaier werden en niet zo snel braken bij vervoer naar de meestoof. Het delven was geen werk voor ongeschoolde krachten. In het algemeen gebeurde het delven door 'benden' of 'krooien', waarbij, aldus Punt, een voorsteker aan het hoofd ging. Bij hard werken leverde dit oogstwerk tot het dubbele van een normaal dagloon. Meekrapteelt was zodoende een kostbare zaak. Voor het platteland verschaftte het veel handenarbeid, waarin goed verdiend kon worden. De wortels werden vervoerd op boerenwagens, waarvan men de zij-kanten had verhoogd door het aanbrengen van smalle planken, de zogenaamde

'meeladders'. Na de opmars van de suikerbietenteelt is dit gebruik voortgezet, doch de terminologie werd gewijzigd in 'peeladders'. Een minder prettige eigenschap van het meekrapgewas was dat het na een aantal jaren ging degenereren. Op goed geluk experimenteerde men met nieuwe rassen, die men met hoge kosten en veel moeilijkheden uit de Levant, de Franse Rhônevallei en de Elzas liet komen. Uit de laatste regio kwam de variëteit 'Rijkmaker' (Darmstädter), die daar uitstekend voldeed, doch hier te lande teleurstelde vanwege de onverwachte broosheid van de wortels op onze kleigronden, wat met veel breuk en dientengevolge verliezen bij oogst en vervoer gepaard ging. Een andere import betrof het ras 'Strosnijder'. De naam geeft aan dat deze variëteit getopt moest worden, om de groei te bevorderen. Wij veronderstellen dat de vaak genoemde 'Taaye Groene', ook wel Taayers geheten, tot de meest geteelde behoorde, naast de Avignonse meekrap, die ook wel broze wortels bezat, maar het meeste loof produceerde, wat weer minder wiewerk betekende, en die ook vroeg te oogsten was. Andere voorkomende variëteiten waren de Soeters (Oude en Nieuwe), Glazenmakers, Slagroene, Elzasser, Zwitserse, Arabische, Oude Fransman, Parse Oude Groene, Dikke Bollen, en niet te vergeten Oude en Nieuwe Willemstadse mee, welk laatst speciaal als driejarige geroemd werd, geschikt voor zwaardere grond en onder andere veel geteeld in het Land van Hulst.¹⁰

Een opmerkelijk stuk uit het gemeentearchief van Fijnaart geeft ons uitsluitend over loon en werktijden in de meekrapoogst in de negentiende eeuw. 'Om paal en perk te stellen aan de willekeurigheid der meedelvers, in het waarnemen van hunnen tijd en het verdienen hunner daggelden' sloten de deelhebbers van elf West-Brabantse meestoven onderling een overeenkomst. Ze vormden op dit punt een soort kartel, zou men kunnen zeggen. Het loon van de meekrapdelvers zou blijven 22 stuivers per man per dag, de voorman kreeg 25 stuivers. Voor 'drinkebier' zou een ton bier per gemet voor tweejarige en anderhalve ton bier per gemet voor driejarige meekrap worden beschikbaar gesteld door de werkgever. Minder gebruikt bier mocht aan het eind in geld worden verrekend.

De werktijden werden vastgesteld van 's morgens 5 uur tot 's avonds 7 uur. Als het later licht werd mochten ze ook na 5 uur beginnen en bij vroeg invallende duisternis kon eerder worden gestopt. Van het begin van het delven af tot 8 oktober kreeg men om 8 uur een uur schafttijd; 's middags om 1 uur mocht men 1 uur schaften en tussendoor nog eens twee keer, telkens een half uur. Men werkte dus 10 uur per dag, doch mocht op zaterdag 2 uur vroeger ophouden. Toch werd ook dan 10 uur gewerkt, want de middagrust werd teruggebracht tot uur en de twee korte schafttijden vervielen.

De meekraptelers verbonden zich in deze overeenkomst geen delvers aan te nemen

Beeld van de meekrapsteker in Stampersgat
(Foto T. Mol)

die bij anderen geweigerd hadden 'na reeds spaa in 't veld gehad te hebben' deze voorwaarden te accepteren of slecht werk geleverd hadden, dit op straffe van een boete van f 25,- per man. Deze boete ging bij de Protestantse telers naar de Diaconie-armen in hun woonplaats, en bij de Katholieke boeren naar de R.K.-armen. Het contract werd gedrukt en per stoof werden 25 exemplaren uitgereikt.¹¹

Er is nogal wat folklore bekend in het kader van de meekrapoogst. De roodbruine wortelkleur besmette de delvers en zij werden daarom plaatselijk uitgescholden voor Krotenspitter, getuige het volgende rijmpje:

Krotespitters, roest je spaa
Laet je klauwen gauwer gae
En je mond wa stiller stae.

Het beeldje in Stampersgat van de meekrapdelver, die staande op zijn spade rust,

heet dan ook in onze omgeving 'Jantje de Krotenspitter'.

In 1826 werd in de Wilhelminapolder bij Goes voor het eerst geprobeerd de meekrapwortels uit te ploegen. Het resultaat viel tegen, omdat de ploeg niet diep genoeg werkte en teveel wortels in de grond bleven zitten. Pas in 1864 nam men opnieuw een proef met beter resultaat; in 1869 construeerde men een ploeg die 60 à 65 cm diep ging en driejarige meekrap aan kon en blijkbaar heeft dat ook elders de aandacht getrokken, want op 18 september 1871 reed J. van Wijngaarden, (notaris en wethouder) uit Willemstad, blijkens zijn dagboek na de thee met Adriaan en Adam v.d. Hil eens naar het land van Geertse, alwaar men met een ploeg getrokken door acht paarden de meekrap uitploegde. Er waren veel toeschouwers! Geen wonder, want de kosten waren 1/3

lager dan delven met de spade. Maar het oude handwerk gaf wel het minste verlies aan wortels.

VERWERKING VAN DE MEEKRAP,
IN HET BIJZONDER
TE STAMPERSGAT

We zagen dus dat na de oogst de meekrap rechtstreeks naar een meestooft werd gebracht om daar tot half- of eindfabrikaten te worden verwerkt. Hoe moeten we ons een meestooft voorstellen: we zullen trachten dit duidelijk te maken aan de hand van een beschrijving van de in 1851 te Stampersgat gebouwde Nieuwe Meestooft.¹² Uit deze aanduiding blijkt dat er tevens sprake was van een Oude Meestooft en daarbij ging het niet om een kleinigheid. Het is niet bekend wanneer deze laatste werd gesticht, noch wanneer ze is afgebroken, doch hij bestond nog ten tijde van de bouw van de nieuwe stooft en op een tekening van de landmeter J.B. Adan toont hij een gevellengte van liefst 100 meter (langs de huidige Dennis Lee-straat ter hoogte van de standplaats van het beeldje 'De Meekrapsteker').

De nieuwe stooft was van wat bescheiden afmetingen. Enige initiatiefnemers richtten een soort vennootschap op, een associatie. De akte werd verleden ten overstaan van een notaris en daarna kocht de firma (de naam was Horiens & Comp.) de bouwgrond en regelde de bouw aanvraag en begroting. Op 6 maart 1851 werd dan de vereniging de 'Nieuwe Stampers-

gatsche Meestooft' opgericht. Vrijwel altijd kenden de meestoven in West-Brabant zestien aandelen. De aandelen waren in het bezit van particulieren. De meeste aandeelhouders waren telers van meekrap, doch dit was geen voorwaarde. Eerder sprak men van porties en portionarissen (nog eerder van proportionarissen). Tegen overheersing werd gewaakt door de bepaling dat geen aandeelhouder meer dan twee aandelen mocht bezitten. Bij de oprichting waren veertien aandeelhouders bekend en betrokken, elf boerentelers, één burgemeester, één kantonrechter (U.Y. Heerma van Voss) en één beurtschipper-caféhouder. De burgemeester van Oud en Nieuw Gastel Joh. Mastboom en de caféhouder W.A. Horiens tekenden ieder voor twee aandelen. De stooft werd aanbesteed voor f 14.921,-.

De meekrap werd opgeslagen in 16 hokken, vakken of gebinten in de zogenaamde 'koude stooft', het middengedeelte van het gebouw 24 meter lang en 10,35 meter breed. Een aandeelhouder zal dus per portie ongeveer hebben kunnen beschikken over 12m² vloeroppervlakte. De eerste bewerking van de wortels betrof drogen in de droogtoren (7,40 meter in het vierkant). De oven daartoe werd gestookt vanuit de 'heerlijkheid', dat wil zeggen de woning van de droger. Deze woning werd dientengevolge tevens verwarmd. Van de oven liepen langzaam oplopende, in de vloer gemetselde, kanalen met aan de bovenzijde verschillende openingen, die al dan niet konden worden af-

gesloten om de warmte gelijkmatig te verdelen. Boven in de toren zorgde een schoorsteen (ook luiken kwamen voor) voor de 'trek'. In de torenafdeling waren roosterzolders van latwerk gebouwd op een onderlinge afstand van 1,70 m. In het midden van de toren bevond zich een open hijsruimte met windas en katrol. Aan het hijstouw werd een grote gevlochten mand, te vullen met wortels (nog groene meekrap), omhoog getransporteerd. Er werd begonnen – door de zogenaamde op- en afdoeners – met het spreiden van de wortels op de bovenste zolder en wel aan de koude kant, dat wil zeggen het 2/3 gedeelte van de oppervlakte dat het verst van de oven verwijderd was. Na 24 uur werd deze partij naar de warme zijde verlegd, dus in een dubbel zo dikke laag nu. De droogtemperatuur in de toren bedroeg ondertussen van 50 tot 60° C. Na het etmaal (de vrijgekomen koude kant was weer door groene meekrap ingenomen) werd de voorgedroogde partij van het hete gedeelte per mand afgevoerd naar beneden, naar de dorsvloer.

De dorsvloer in de nieuw stoof was 7,40 meter lang en 4 meter breed. Op deze vloer werden de wortels met dorsvlegels in kleine stukjes geslagen en vervolgens gezeefd en van stof gereinigd met een handwindmolen. Door het dorsen was de opperhuid afgeslagen en ook wat vlezig gedeeltes van de wortels. Dit afval heette 'mullen'. De gezuiverde stukjes wortel stonden bekend onder de naam racine. Sommige telers gaven er de voorkeur aan

dit halfprodukt in balen verpakt, gekeurd en gemerkt voor verwerking elders in een erkende stoof te verkopen. Meestal echter ging de verwerking tot poeder (zogenaamd 'hard goed') ter plaatse verder.

De racine moest nog verder ingedroogd worden; dit nadrogen geschiedde in een naast de toren aangebouwde 'eest' (van de Vlamingen kennen de Brabanders het woord 'ast'), lang 14,20 meter en breed 3,45 meter. Om warmteverlies te voorkomen was de eest voorzien van een stenen gewelf. Verder waren er twee muurtjes ingebouwd met een dakvormige open sparrenconstructie daarop. Over de sparren lag een paardenharen kleed, het stoofkleed en daarop werd de racine 24 uur gespreid om nog intensiever nagedroogd te worden. De droger bepaalde het proces, controleerde mate en tijd van keren en lette op dat er geen 'wakke' (vochtige) stukjes in de wortels bleven zitten. Het produkt werd dan op kruiwagens door de koude stoof naar het stamphuis vervoerd. Het stampen was nachtwerk. Bij te hoge dagtemperaturen had het poeder de neiging te gaan kleven aan de stampers, doch vooral vreesde men de verkleurende werking (van rood naar bruin) van het daglicht op het poeder. De kleur werd 'belopen', heette dat. In ieder geval was het gezuiverde poeder uitermate gevoelig voor zonlicht, lucht en vocht.¹³ De meekrap lag in eikenhouten stampbakken met als bodem een ijzeren plaat. Het stampwerk was een soort hamermolen. De stampers waren aan de onderzijde voorzien van gego-

ten stomp-ronde beitels. De racine moest geregeld 'geroerd' worden, daarna of nog vaker overgezeefd, de resterende stukjes opnieuw gestampt.

De stampers werden aangedreven via een groot bovenrad en overbrenging van een rosmolen. De rosmolen werd in Stampersgat aangedreven door paardekracht. Naar gelang de grootte van een stoof waren meerdere paarden nodig. In Stampersgat was sprake van drie à vier paarden om de rondjes continue – in de winter 12 uren – te laten lopen.

De Stampersgatse stoof produceerde uit de geheel verstampte wortels een poedervormig eindproduct, welke kwaliteit 'onberoofde' werd genoemd. Differentiatie in de bereidingswijzen leidde in andere stoven echter tot meerdere andere kwaliteiten. C.J. Keur, een afstammeling uit een gerenommeerde meekrap-familie, (zijn naam herinnert aan de functie van keurmeester van de meekrap) stelde dienaangaande in 1938 het volgende overzicht¹⁴ samen:

Producten der meestoof

Racine: de in den toren gedroogde en op den dorschvloer gedorschte en gezuiverde doch niet gestampte meekrap, onbelast met aarde, die zonder verder bewerking voor den handel was bestemd. De racine was een soort halffabrikaat.

Onberoofde: het product, ontstaan na de eerst bewerking in het stamphuis, dus het geheel, zonder dat het was gezeefd. De onberoofde mocht niet meer dan 8% aarde bevatten; merkaanduiding de letter O.

Gemeene: onder het stampen brak het buitenste, vleezige en slechte deel der wortels het eerst. Door middel van zeven vond dan scheiding van het nog niet gebroekene plaats. De gemeene was ongeveer 1/3 van de oorspronkelijke hoeveelheid en mocht niet meer dan 12% aarde bevatten; merkaanduiding G 2/1; G 1/1; G 1/2.

Overgemeene: de aanduiding, wanneer er meer dan 1/3 of 1/2 gemeene aanwezig was.

Krap: het taaiere, ongebrokenen, betere binnenste gedeelte, dat van de 'hartespil', bleef in de zeven achter en werd verder fijngestampt. De krap vormde ± 2/3 van de oorspronkelijke hoeveelheid; zij mocht niet meer dan 2% aarde bevatten; merkaanduiding K.

Twee en een: een mengsel van twee deelen krap en één deel gemeene (K 2/1).

Een en een: een mengsel van één deel krap en één deel gemeene (K 1/1).

Overkrap: bleek er bij het wegen meer dan 2/3 of 1/2 krap te zijn, dan sprak men van overkrap.

Mullen: het afval uit de verschillende afdelingen, waaronder vellen van de wortels, stukjes en vaagsel. De mullen, opnieuw gestampt, werden aangeduid met den naam 'Overgestampte mullen'.

Er waren in de loop der eeuwen nog meer tussensoorten ontstaan, want niets van de wortel werd verspild. Het meest met aarde belaste produkt (10-16%) heette bael-lioen. Zelfs het stof uit het stamphuis werd nog aan de man gebracht als stoof-vaagsel.

Het stamphuis, de toren en de eest waren in wezen stofnesten met een met poeder en gronddeeltjes bezwangerde lucht. Het brandgevaar was dientengevolge groot. Een van de redenen dat de bouw in het algemeen het toren- en eestgedeelte scheidde van het stamphuis door de koude stoof in het middengedeelte te plaatsen. Er zijn ook afbeeldingen van meestoven bekend waar het stamphuis los van het hoofdgebouw apart staande voorkomt.

Het verwerken van meekrap in een stoof noemde men 'reden' en de aanvoerder betaalde 'reedhuur'. Niet-aandeelhouders (er werd dus ook voor derden gewerkt: zogenaamde buitenreders) betaalden hier evenveel als de portionarissen. Er waren vaste tarieven. De reedhuur voor onbe-roofde in Stampersgat bedroeg zes cent per kg.

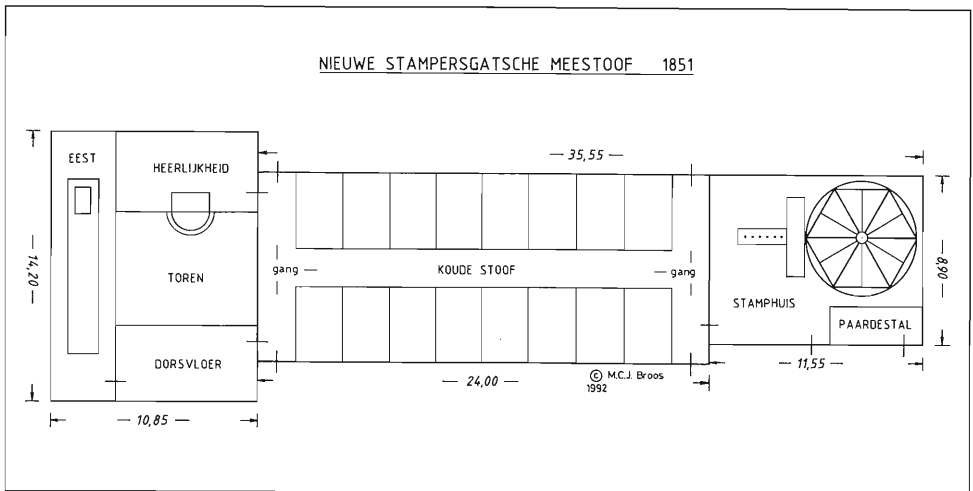

BELONING DER WERKNEMERS

Het opstel over de Stampersgatse meestoof licht ons ook in over de beloning van de werknemers, die werd geregeld in een huishoudelijk reglement, in tegenstelling tot reedtarieven die in de statuten waren vastgesteld. In 1852 werden

aan enige werknemers volgende lonen uitbetaald: droger A. van Ginneken: *f* 735,49; stamper A. Goorden: *f* 332,69; onderman C. Antonissen: *f* 206,58; M. Hellemons: *f* 185,93; Dymphena Hack: *f* 56,81; C. Franken: *f* 56,81; G. van Breugel: *f* 103,92.

Ter toelichting diene dat de droger het gehele jaar in vaste dienst was. Van zijn werk – hoog gekwalificeerd – hing in eerste instantie de kwaliteit van het eindprodukt af. Een gewone landarbeider verdiende per jaar bij volledige werkgelegenheid ± *f* 125,- per jaar (*f* 2,50 per week). Dit weekloon werd aan de vier laatstgenoemde losse krachten, op- en afdoeners genaamd, betaald. De campagne op de stoof duurde meestal ongeveer 15 weken (in grotere stoven soms zelfs tot 30 weken). De droger genoot een salaris van *f* 500,- à *f* 600,- per jaar, vrij wonen en verwarming zoals we eerder zagen en daarnaast nog een 'lijfgeld' van *f* 102,- per jaar (eigenlijk een vorm van persoonlijke functiewaardering). De eerste stamper verdiende veel minder, doch we mogen aannemen dat hij buiten de stooftijd een gedeelte van het jaar vrij was om ander werk te doen, evenals dan de onderman en de op- en afdoeners. In het loon van de stamper was ook een aanvullend 'lijfgeld' op 'tractement' begrepen van *f* 48,- per jaar. Het jaarsalaris van droger en stamper lagen dus ten dele vast, doch was verder wel afhankelijk van de totaalaanvoer van produkt per jaar, de overige werknemers werden afgerekend naar de omzet in ge-

Plattegrond van de Nieuwe Stampersgatsche meestof, gemaakt aan de hand van gegevens uit het bestek

wicht gedurende het seizoen. Naast de op het lijstje als derde voorkomende onderman waren er een vierde en vijfde man. Deze en de op- en afdoeners namen namelijk hun taak per 1.000 kg aan. In geval van ziekte moesten ze zelf een plaatsvervanger stellen.

Een personeelslid dat niet op het Stampersgatse lijstje voorkwam was de 'drijver'. Dit drijven, het paardewerk, werd de eerste jaren van het bestaan van de stoof uitbesteed aan een der aandeelhouders, namelijk M. van Sprundel. Deze verplichtte zich tegen een bepaalde vergoeding per 1.000 kg verwerkt produkt (het 'drijfloon') een serie werkzaamheden te verrichten. Het betrof het aandrijven van de rosmolen in het stamphuis met paarden en voorts andere transportwerkzaamheden. De drijver leverde zijn eigen paarden en zorgde voor de aankoop van hun voer: hooi, stro, haver en paardebonen. Hij zorgde ook voor de verlichting van het stamphuis en voor het smeren van de mo-

len. Daarnaast zorgde hij voor het vervoer van racien en onberooft van de stoof naar het schip in de Mark. Van Sprundel verdiende met dit alles in 1853 en '54 aan drijfloon telkens ruim *f* 1.300,-.

Sommige aandeelhouders leek dit teveel en na het nodige gekrakeel ging men in 1855 een en ander zelf regelen, doch die uitkomsten (men moest namelijk zelf paarden kopen en houden) vielen blijkbaar tegen, want in 1862-1864 viel men na 'hoofdelijke omvraag' weer op Van Sprundel terug à *f* 12,50 per 1.000 kg.

De tarra van de wortels, de bij het drogen en het dorsen afgebroken en afgeslagen grond vinden we in de stoofboeken terug als de opbrengst van de 'aardhoop'. Zo koopt bij de Nieuwe Heijningsche Stoof (21 augustus 1863) L.A. Segboer de grote aardhoop voor *f* 23,50. Daarnaast was er nog de asput, of kleine aardhoop, die Segboer *f* 3,50 waard was.

In het algemeen kan men zeggen dat half de vorige eeuw de werkers in de meestof

naar verhouding met elders goed betaald werden. Alleen de boekhouder kreeg slechts *f* 30,— per jaar, terwijl hij nota bene aansprakelijk was voor het betalen der reedhuur. Deze situatie bleek dan ook niet te handhaven, het werd *f* 50,—. Aandeelhouders mochten niet ontevreden zijn, zij kregen meteen de eerste twee jaren (1851 en '52) een dividend van *f* 100,— per aandeel.

DE VERDERE MEESTOVEN IN WEST-BRABANT

Het meekrapbedrijf is de eeuwen door een wisselvallig bedrijf geweest, we noemden het reeds eerder een sterk speculatief gewas. Het werd gekenmerkt door grote fluctuaties, zowel in oogstopbrengst als prijzen. De kroniek van Reygersberch noemde in 1551 reeds de meekrapteelt een bedrijf waar mee: 'vele luyden rijke, ofte bijster (arm) ghemaect worden'. De meeste gegevens zijn te vinden uit de negentiende eeuw.

Gemeentelijke opgaven uit West-Noord-Brabant geven voor 1820 een totaal van achttien stoven aan, voor 1870 zijn dat er 28 plus twee garancinefabrieken. Nieuwere studies¹⁵, twijfelen aan de exactheid van deze opgaven, omdat ten aanzien van Zeeland en Zuid-Holland meer meestoven werden opgespoord.

We hebben niet de indruk dat dit verschijnsel voor de Westhoek in die mate is opgetreden. Wel ontbreekt in de opstelling van Wiskerke¹⁶ de garancinefabriek te

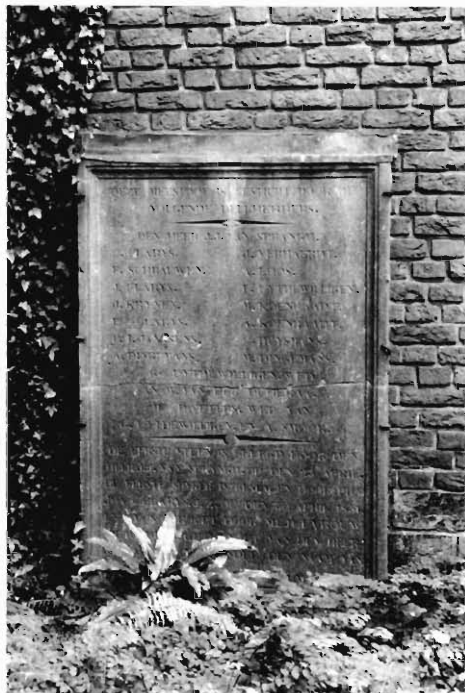
Roosendaal en misschien de stoof in de Sabina Henrica-polder onder Fijnaart.

Steenbergen

Laten we per vestigingsplaats proberen na te gaan, welke gegevens en teksten, ook van eerdere datum, voor de Westhoek na te speuren zijn. Zo lezen we in een uitgave van de gemeente Steenberg.¹⁷ Voor de Steenbergse boer en burger was de meekrap van groot belang; na het verval van de zouthandel werd het een van de weinige pijlers waarop de Steenbergse economie berustte, die aan de vroegere roem herinnerde. Zeker in de zestiende eeuw, toen de stad drie meestoven telde. De meekraprijzen waren zeer hoog: in 1543 taxeerden de burgemeesters de opbrengst van een te oogsten met meekrap beteeld stuk land hoger dan de koopprijs van een gemet land in het Oudland van Steenberg. Drie eeuwen later, in 1816, vinden we in Steenberg nog drie meestoven, namelijk de Oude Meestooft 'De Balance' en de nieuwe 'Het Gekroonde Hart' beide aan de Stoofdijk te Steenberg en de meestooft 'Het Vergulde Kruis' te Kruisland. Deze industrie voert ons buiten de wallen wordt geconstateerd. Eerder noemt men echter het bestaan van een gebouw genaamd 'De Meestooft' ter plaatse van de huidige St. Gummaruskerk, genaamd het Wipveld.

In De Heen bij de haven werd in 1834 de meestooft 'De Kroon' gesticht.¹⁸ Ten gevolge van het slechten der vestingwerken werd in 1850 op de Oosthavendijk de

Gewelsteen in gemeentehuis te Steenberg
van de oprichting van een meekrapstooft te
Kruisland in 1851 (Foto T. Mol)

meestooft 'De Vriendschap' gesticht door L. Verbeek c.s. T. Schrauwen c.s. te Kruisland deden hetzelfde: op de Nieuwe Werf kwam de meestooft 'Kruislandsch Welvaren' tot stand. De eerste steen daartoe werd op 30 april 1851 gelegd door J.J. van Sprangh, de eerste spijker geslagen door Ph.J. Clarijs, gedoopt door Pet. Bus; dit alles vindt men nog vermeld op een steen ingemetseld op de binnenplaats van het stadhuis te Steenberg. Een garancinefabriek kreeg Steenberg in 1854, langs de weg naar Bergen op Zoom (thans Burgemeester Van Loonstraat). Door de bouw van nog een meestooft in 1860, toebehorende aan J. Koenraadt, kwam het eindtotaal op liefst zeven!. Doch in 1880 waren er nog slechts drie en de laatste, Kruislandsch Welvaren, sloot in 1906. De garancinefabriek schakelde in 1873 over op fabricatie van stro en karton, doch in

1892 ging het hele bedrijf deel uitmaken van de gasfabriek.

Voor de meestooft De Balance in de Aanwas (later St. Ontkommerpolder) te Steenberg zijn de jaarsaldo's van de exploitatie bekend van 1745 tot en met 1863, met dien verstande dat in 1747 niet werd gewerkt en die van 1803-1820 ontbreken. Van de 102 resterende jaren zijn er 20 met een negatief saldo, waarbij de jaren 1839-1842 opvallen; 1775 toont een negatief saldo van Ponden Vlaams 937-11-14. Een topjaar is 1834, namelijk f 2.875,73 positief. De portonariissen zullen zo te schatten meestal behoorlijke jaaruitkeringen verdeeld hebben.

Halsteren

In Halsteren is in de loop der jaren sprake van drie meestoven. In 1755 besloten acht personen in de Glymespolder een mees-

stoof te bouwen.¹⁹ Het ging om een 'Heeren'-stoof, een industriële onderneming om financieel rendement, omdat er in naburige plaatsen (Bergen op Zoom?) een buitengewone aftrek bestond. De oprichters waren: Laurens Adan, Raad en Intendant van het Doorluchtig Huis van Bergen, Mr. Carel van Bommel, Drossaard van Bergen op Zoom, P.A. Mattenburg, rentmeester van het Doorluchtig Huis van Bergen, A. Ooninx, K. Adan, landmeter van het Markiezaat, Joan de Neef, Johan Plevier, rentmeester van den dubbel 20osten penning over een kwartier van het eiland Tholen en Willem Plevier, schepen der stad Bergen op Zoom.

Men kocht een stuk land van de burgemeester Johan Drabbe en diens neef Theodoor Drabbe bouwde daarop de meestooft. Ieder droeg voor 1/8 deel in de kosten bij en had één stem. Het ging om een 'gemeene' stoof, waar ieder vrij zou mogen reden. Wij nemen aan dat de proportionarissen hun meekrap lieten verbouwen op beheerde gronden of door pachters op hun toebehorende eigendommen. Zelf zouden ze f 1,- per 1.000 pond minder reede-geld betalen dan anderen. Men mag wel spreken van een voor-kapitalistisch ondernemen.

In 1845 kwam er een 'Boeren'-stoof bij in de Auvergnepolder, opgericht door een consortium bestaande uit de landbouwers Volkens, Verbeek, Testers, Geers, Hoendervangers, Korst, Van Hooff, Jacobs en Melsen, de twee laatsten niet zoals de anderen 'bouwlieden' te Halsteren, doch te

Woensdrecht. In 1856 tenslotte verzoekt Pieter de Wit aan het gemeentebestuur te Halsteren toestemming tot oprichting van een racinefabriek in het gehucht Slikkenburg ongeveer 20 ellen ten Noorden van de straatweg (naar Tholen). Deze komt in 1860 in bedrijf en in 1861 rapporteert de gemeente dat er drie meestoven werken; de toestand is goed, er werken twaalf mannen, vier vrouwen en jongens. Per week verdienen de mannen en vrouwen maximaal f 12,-, minimaal f 4,-; jongens maximaal f 3,-, minimaal f 2,-. In 1872 werken de drie nog met acht mannen en zeven vrouwen. Het einde nadert.

Eerder spraken we in Stampersgat over de boekhouder van de meestooft. Een eeuw eerder heette bij de oudste stoof in Halsteren de administratie verzorgen en de vergaderingen leiden nog het hebben van een begang (jaarlijks door een der aandeelhouders) en was men royaler met een jaarloon van f 60,-.

Standdaarbuiten

Volgens het resolutieboek (5 september 1800) was toen één meestooft aanwezig, ongetwijfeld later de Oude Meestooft geheten. In 1811 (de Franse tijd) schrijft de maire over: 'La fabrique de garance qui maintenant n'est pas occupé 's (sic) par des ouvriers'. In 1836 werd het bouwen van 'eene nieuwe Meestooft' aanbesteed. Deze nieuwe Meestooft, aangevraagd door J. van Steen en anderen, stond omtrent de Barlaque aan de rivier De Mark. Deze heeft bestaan tot 1895. In 1861 geschiedt

in een der stoven een ongeluk: de machinist (er is dus al een stoommachine) G. v.d. Beemt raakt met de kleding aan de as van het stampwerk, zodat zijn linkerarm moet worden afgezet. De Oude Meestof werd in 1878 finaal verkocht.

In een soort huishoudelijk reglement van de Nieuwe Stof luidt artikel 1: 'Dat in deze Stof nooit op Zondag of Rustdag zal worden gestampt en voorts alle werk hetwelk enigszins kan worden verschoven zal stil staan, tot dat einde zal de Meede welke op Saturdagavond van den Eest kooft in zakken worden gedaan en op het plankier gezet (...) opdat de Stoflieden Rust en gelegenheid hebben hunne Godsdienst waar te nemen'.

Het is de enige keer dat wij in West-Braabantse stukken een dergelijke bepaling tegenkwamen, maar we mogen gerust aannemen dat het hier om een algemeen gebruik ging. In artikel 2 en volgende wordt het beurtensysteem geregeld. Een belangrijk punt voor aandeelhouders was immers wanneer men over zijn produkt zou kunnen beschikken met het oog op verkoop en aflevering. Markten fluctueerden geregeld en op korte termijn; bovendien werden leveringscontracten ook vooraf gesloten. Zo regelde men in deze stof een 'omgeving' van acht beurten, waarbij telkens twee zestienden aan elkaar gekoppeld werden. Men lootte dan tussen portionarissen of men in de eerste helft of tweede helft om te reden viel, hetgeen inhield dat het volgend jaar de volgorde omgekeerd was. Men kon wel per portie rui-

len. Ook werden de zogenaamde 'voorafbeurten' geregeld. De laatste aan bod komende konden vooraf reden en wel in dier voege dat de achtste (dus de laatste vaste beurt) beurt mocht opdoen op de 7e september, de zevende vaste beurthouder acht dagen daarvoor, de zesde idem, de vijfde idem. Dit hield dan in dat de eerste vaste beurt ('drie nagten in iedere omgang, en vier nagten wanneer men afreed') begon op 15 september. Wordt er op 15 september nog mede van een voorafbeurt op den toren gevonden, dan wordt die door den droger van den toren gedaan.

Om een idee te geven wat de inkomsten over het eerste jaar van werken (1836) van de nieuwe Stof te Standdaarbuiten, genaamd 'De Ster', bedroegen, is bovenaan pagina 94 een overzichtje²⁰ geplaatst.

Daartegenover stonden dan de werklonen en alle andere kosten, zoals de brandstof (turf, later na mechanisatie kolen).

In 1868 kon uit het overschot op de rekening het hoogst aangetroffen dividend worden uitgekeerd, namelijk totaal f 2.000,-, dus f 125,- per portie. Ook werd jaarlijks nog een 'Eten' gehouden. In 1839 vertellen notulen:

'het Eten van 't vorig jaar was te kostelijk en is voor deszelfs meerderheid goed gevonden te bepalen bij het doen der rekening, voormiddag Sterke drank, Koffij, het middagmaal waterzooi, Salm, en verdere patasie geen vlees, een kleine nasert, de man een flesch wijn na verkiezing bier zooveel zij willen, namiddag Thee Koffij,

In dat jaar werden 102 vaten 'hart goed' met een totaal gewicht van 47.770 pond verwerkt, waarvoor een bedrag werd ontvangen van	f 3.105,05
(de reedhuur hart goed f 6,50 per 10 pond) voor 32 vaten 'mul' met een gewicht van 13.073 pond werd ontvangen reedhuur f 4,- per 100 pond)	f 522,92
voor teeken en wegen van 134 vaten	f 40,20
voor het maken van 134 vaten	f 936,66
Totaal opbrengst gereed produkt	f 4.604,83

voor 't avondontbijd behoorlijk wat vlees'.
Voor dit eten werd betaald aan Cornelis
den Ronden f 58,-.

In 1882 werd nog 353 kg produkt gefabri-
ceerd. De aanwezige laaddam bleef geëx-
ploiteerd tot 1896, men ontving laad- en
losgeld. Na de veiling dat jaar kreeg ie-
dere deelnemer nog f 615,31 uitgekeerd
en De Beer²¹ rekest nog uit, dat ruwweg
per aandeel deze meestoof een voordeel
van f 1.000,- heeft opgeleverd.

Fijnaart en Heijningen

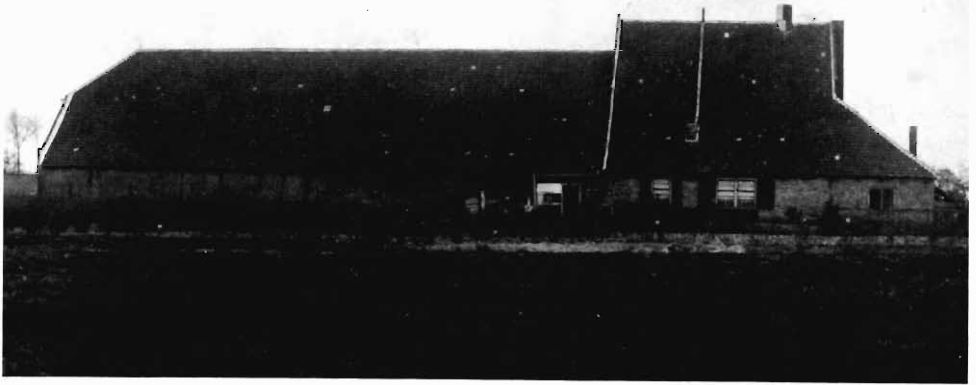
Het bestaan van meestoven in Fijnaart
volgt uit enkele posten in de domeinreke-
ningen van 1561 en 1565. Op de bekende
Gastelse kaart van ca. 1565 wordt een ge-
bouw tussen Oud en Nieuw Gastel aange-
duid als 'de Stoove'.

Onder Fijnaart en Heijningen treffen we
in ieder geval rond 1808 (ingevolge een
bekende instructie aan keurmeesters) vier

meestoven aan, namelijk één staande on-
der Fijnaart, twee in Heijningen (oude en
nieuwe stoof) en één in de Sabina Henri-
capolder. De Oude Heijningse Stoof is ze-
ker die aan de Willemstadsedijk.

Op de gemeentekaart van Kuyper van
1867 staan er vijf, te weten: één in Fij-
naart, de Oude Stoof aan de Stoofdijk; één
in de Jufvrouwenpolder aan de Oude
Heijningsdijk; één in de Oude Heij-
ningse polder aan dezelfde Oude Heij-
ningsdijk; één aan de Willem(stadse)dijk
(de Oude Heijningse Stoof); één in de Sa-
bina Henricapolder aan de Groeneweg ter
hoogte van Oud Fort Oranje.

In de archiefstukken bevindt zich een af-
schrift van een soort aannemersovereen-
komst van een te bouwen stoof in 1767
(uit particulier bezit afkomstig) in Heij-
ningen, waaruit blijkt dat de aannemer is
de meester-timmerman Cornelis Korte-
weg uit Klundert, zijn borgen Jan Gelijns

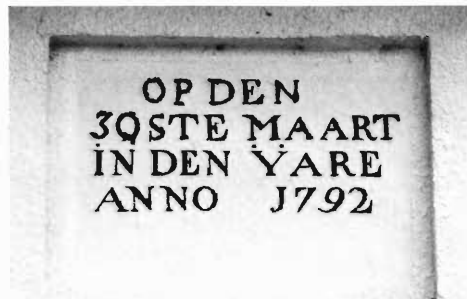
Meekrapstoof aan de Stadsedijk onder Fijnaart, gesloopt in 1916 (Fotocollectie S. Nieuwkoop, Willemstad)

en Job Brouwer te Zevenbergen, terwijl tot opdrachtgevers behoren Maarten Biert, Jennis van der Gijp, J. Burgers, Andries Schippers, Huybert Arijse Punt, L.H. Punt, G.J.L. Punt, A.P. Timmers, J. de Lint, W. de Lint en H.C. Knook. De aannemingssom bedraagt f 13.800,-. De plaats was bij de Hoef van Maarten Biert. Bijzonder merkwaardig bevonden wij een document opgemaakt 9 februari 1792 'ten Huyse van Antony Broere aan den nieuwen moolen onder den Fijnaart', waarin zeer curieus en minutieus in vijftien artikelen een aantal voorwaarden worden omschreven waaronder men voornemens is 'onder de Jurisdictie van de Heyningen op een stukje land ten dien eynde van Gijsbert Koomans gekogt, eene nieuwe meestove te stigten'.

De portionarissen zijn: Anthonij van den Santheuvel, Heere Henrikz, Raad in de Vroedschap en Borgemeester der stad Dordrecht enz. enz. voor een 1ste/16, de Damens Helena Elizabeth en Agneta Sa-

bina van den Santheuvel tesamen voor een sestiende, Willem van den Dries voor een en een tweede sestiende, Jan van der Gijp (id); Egbert Hoogendijk (id); Johannes Akkermans (id); Meeuwis Hendrikse Oostdijk (id); Huybert Pieterse Koomans (id); Nicolaas Koomans (id); Frans Fens (id); Jan Jacobse Maris (id); Abraham Oostdijk (id); Cornelis C. Bresijn (id); Gijsbert Koomans voor een half sestiende; Jacob van Sliedrecht voor een sestiende en Antony Gorisse id. Het totaal is geen zestien maar zestieneneenhalf. Het half sestiende van Gijsbert Koomans is raadselachtig.

Deze stoof werkte ook met een kavelsysteem, zoals in die voor Standdaarbuiten is beschreven. De regeling gaat echter nog veel verder in details en is zo precies en minutieus geregeld dat we er van af moeten zien deze volledig uit de doeken te doen. We volstaan met enkele grepen. Men regelt eerst ook twee 'cavelingen' (artikel 2), vervolgens de loting om vaste

Gewelstenen meekrapstoof in Fijnaart-Heijningen (Foto T. Mol)

beurten (artikel 3), dan het voorafreden, hier geen zeven maar vier werknachten (artikel 4). De stoof wordt dan ook gerekend de 4e oktober met zijn vaste beurten te beginnen en de mede van een voorafbeurt op de 1e oktober nog op de toren bevonden mag de droger er afgooien. Ieder zestiende deel mag per omgang 'drie duysend pond hartgoed reeden'. Voor iedere honderd pond overschrijding moet men een boete betalen, dat wil zeggen dubbele reedhuur, in dit geval zes gulden en zes stuivers (artikel 5). Men mag wel de overschrijding goed maken in volgende beurten. Artikel 6 bepaalt dat ook bij loting de zijde van de koude stoof wordt bepaald, waarin de portonaris een hok krijgt om de groene meede in aan te voeren. Volgend jaar verhuist men dan naar de andere zijde.

Heel scherp zijn de bepalingen over het aannemen van steekpenningen door droger, stamper en onderman. Bij hun aanstelling moeten zij beloven en zich verbinden 'omme nooyt van eenige der Portionarissen of buytenreeders in dese stove zijnde of reedende of in tijd en wijle zulende komen of reeden, in persoon aan te nemen, of door hunne vrouwen, kinderen

of dienstbodens te laten aannemen off te ontfangen, eenige gifte, gaven of geschenken van geld of geldswaarde, hoe geringe het ook zoude mogen weezen, zoo omme alle argwaan of suspitie voor te komen, als of deselve ontfangen waren, om de Meekrap van den gever of presenteerder, beter dan die van anderen te behandelen en te reeden of hun meerdere wigt te bezorgen, als ook om de aanleydinge daartoe zelve voor te komen'. Straf: ontslag, inhouding van lijfgeld (droger en stamper), voor de onderman *f* 25,- korting op zijn gage, dit alles ten behoeve van de Diaconie-Armen van de Heijningen. De boete voor de aandeelhouders 100 Zeeuwsche Rijksdaalders (ook voor de Diaconie) en verlies van rechten (artikel 10).

Willemstad

In 1564 werd de Ruigenhil ingepolderd. De Heer, de Markies van Bergen, stelde bij de voorwaarden voor de uitgifte der gronden onder andere een beding van tienden, onder andere vijftien stuivers bij de verbouw van meede. Willem van Drenckwaert, Jacob de Vogel en Cornelis Cornelissone Berghe vragen twee jaar later (1566) 'al aan d'nyeuwe dorp in den

Ruygenhil een meestove te mogen stichten', waarvoor de Raad en Rekenkamer van de Heren van Bergen op Zoom toestemming geeft. De initiatiefnemers waren weer autoriteiten. Alleen Berghe was grondeigenaar in de nieuwe polder; hij woonde te Ooltgensplaat. In 1571 is hij schout en dijkgraaf van de Ruigenhil. J. de Vogel was de rentmeester van de Domeinen te Fijnaart. Willem van Drenckwaert was waarschijnlijk familie van een van de inpolderaars, naamgenoot Boudewijn, de eerste dijkgraaf in het nieuwe land.

Ondertussen nam de Tachtigjarige Oorlog een aanvang en in de oudst bewaarde rentmeestersrekening van de Ruigenhil in het Markiezaatsarchief, namelijk die van 1585, valt dan ook te lezen dat 'de stove op den Ruygenhil in den voorleden trouble afgebrant en afgebroken is'.

De Domeinraad van de Prins van Oranje heeft nog een keer een (ongedateerd) verzoek om een meestoof te mogen bouwen ontvangen ($\pm$ 1632) van oud-burgemeester Jonckint e.a. 'omtrent de Stoubrugge van de gorsinge van Malta aenden Dyck aldaer', 'tot meerder neeringe, prosperiteyt ende welvaart der voorsz. Stadt ende platteland van dien, als tot gerieve ende gemacke der gemeene pachters ende baenders des selvigen Lants'. Van bestaan en lot van een dergelijke stoof is echter niets teruggevonden.

Het lijkt erop dat daarna ongeveer halverwege de achttiende eeuw weer een meestoof te Willemstad tot stand is gekomen. De prijzen der granen waren tussen 1730

en 1750 gekelderd en in de rest van Westhoek werd ook naar meekrapteelt en -verwerking gegrepen (Klundert, Fijnaart, Zevenbergen). In ieder geval werkte de stoof in 1781, ze werd gedeeltelijk afgebroken in 1876 en de afbraak verkocht in 1877. In datzelfde jaar werd de stoof in de Sabina Henrica verkocht.

R. Delahaye²² heeft, onder andere via een kaart van de landmeter Jan Symonszoon, berustend in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag, aangetoond dat de oudste Willemstadse Stoof heeft gestaan op 'een gemet lants' gekregen van de Markies, pal ten oosten van de stad, aan de 'west cruisswech' (thans) op de hoek van de Wilhelminalaan en de Steenweg. De tweede stoof stond meer in de polder en wel aan de Oostmiddelweg, ten zuiden van de Zuid-Langeweg.²³

Herkomst personeel

In 1980²⁴ publiceerde de toenmalige secretaris van Willemstad, Const. van Nispen, twee interessante artikelen over de meekrapcultuur, waarin hij opmerkte dat het aantrekken van bekwaam personeel altijd een moeilijke zaak was. De belangrijkste werknemers, te weten droger en stamper, moesten, schrijft hij, veelal van elders worden aangetrokken, met name uit Zeeland en vooral uit Tholen. Dit wijst erop dat vakbekwame lieden hier in de streek zelf niet in voldoende mate konden worden gevonden.

Dit klopt. In het Aardrijkskundige Woordenboek van A.J. van der Aa wordt bij de

beschrijving van St. Annaland op Tholen, een dorp toen van ruim 1.600 inwoners, aangetekend: 'Ook verlaten jaarlijks meer dan 500 personen deze gemeente om als drogers, drijvers en mindere werkkrachten in de meestoven in Zeeland, Noord-Brabant en Zuid-Holland te gaan arbeiden. Zij vertrekken met hun geheele gezin tegen de maand September en komen in April of soms in Mei des volgende jaars terug'.

Het Streekarchief bevat eveneens die- naangaande positieve gegevens. Zo wordt in Willemstad op 27 oktober 1775 aangifte gedaan voor het echtpaar Ross-Kegge van de geboorte van een zoon Jan. We lezen dan: 'Dit kind behoort te Thoolen zijnde de ouders slegts voor een tijd in de Meestooft'. Zoiets blijkt voor herhaling vatbaar, want op 8 december 1776 vinden we in het doopboek van Willemstad weer een zoon van dit echtpaar. En 25 september 1799 wordt Louis Slootmaker, stamper in de Ruygenhilsche Meestove verplicht, om zich op 29 september 1799 te melden te Tholen, na loting daartoe aangewezen, om vandaar naar Haarlem te gaan teneinde bij het Legion Bataafsche Gewapende Burgerwacht te worden gevoegd. Hoe dat is afgelopen is niet bekend. Misschien kon voor het opkomen een plaatsvervanger (remplaçant) worden gekocht. In een ander artikel²⁵ over de oudste Klundertse meestooft lezen we: 'Goede vaklieden waren vooral te vinden op het eiland Tholen. De eerste 'drooger' werd Pieter Vroegop, nog steeds een bekende

familiennaam in Klundert. Hij werd bijgestaan door een zogenaamde onderman Jacob Davidtse en een stamper Johannes van den Bogart'. Ook deze twee waren van Tholen afkomstig. Al snel na nog geen drie jaar werd Vroegop de wacht aangezegd en men zou gaan uitzien naar een nieuwe droger, als het kon die uit Scherpenisse. Het werd Jan Kegge uit Tholen; wel was deze reeds droger geweest in de stooft te Scherpenisse.

Klundert

In dezelfde tijd dat de Willemstadse meestooft werd gebouwd, is in Klundert van een te bouwen meestooft en stamphuis sprake. Op 17 februari 1569 werd namelijk aan Anthonis van den Broecke, schout en dijkgraaf van Niervaert, daartoe door de Prins van Oranje een perceel land van twee gemeten onder voorwaarden afgestaan. Over deze stooft weten we verder niets, misschien is hij evenmin de Tachtigjarige Oorlog doorgekomen. Doch in 1744 volgde een initiatief tot wederoprichting van wat later bekend zou staan als de Oude Meestooft te Klundert en van die stooft, die bestaan heeft tot 1888, doch in 1878 reeds ophield met de verwerking, weten we heel wat, omdat de archivalia, te weten drie boeken met 'resolutieën', ook wel 'Stoofboek(en)' genaamd, benevens enige losse stukken bewaard zijn gebleven en er nogal wat artikelen dientengevolge aan zijn gewijd.²⁶ Het waren weer in hoofdzaak notabelen die het voortouw namen onder aanvoering van Alexander

Philemon Eckhardt, bailluw en dijkgraeff van de Clundert. Belangwekkend is de conditie, waarop de 'gesamentlijke geïntresseerden' de conventie aangaan 'omme in compagnie te maaken ende te stigten eene meestove onder de jurisdictie van de Clundert', terwijl we gedateerd 1815 ook een volledige instructie aantreffen voor al het personeel gespecificeerd van liefst achttien artikelen. Zo is de stamper ondergeschikt aan de droger. De drijver moest de balen of vaten meekrap van de stoof naar de Noordschans brengen om te verladen. En de op- en afdoeners genieten voor elke nacht dat zij werken zes stuivers.

De stoof stond ongeveer bij het midden van de Zandweg, thans Schansweg, ten noorden van Klundert en was 70 meter lang. De koude stoof bestond weer uit zestien vakken, bij de aanvang waren er tien deelnemers, dus sommigen zullen meer dan één portie genomen hebben. Het lijkt erop dat het de stoofhouders niet al te zeer voor de wind gegaan is. Toen men na 20 jaar verlenging van het octrooi aanvraag – de stoof stond op Domeingrond – probeerde men de stoof aan de domeinen van de prins over te doen, welke vlieger niet opging. In 1804 werd een dergelijk verzoek herhaald – nu aan de Raad der Financiën der Bataafsche Republiek – doch in 1807 kreeg men eveneens nul op het rekest. Ondertussen had men – kennelijk om het voorstel te staven – door twee timmerlieden een taxatie laten maken. Hun rapport gaf een gedetailleerde

beschrijving van de opstallen van de stoof, men bevond deze 'zeer goet in zijn onderhout en extra zwaar en wel geconditioneerd'. De waarde werd geschat op *f* 20.000,-, een voor die tijd aanzienlijk bedrag. Wel werd het octrooi in 1807 weer met 20 jaar verlengd met de bepaling de pachters van de domeinhoeven van Niervaert 'met den meesten spoed in het reeden en bereiden van hunne meede te grieveven'.

De boeren in Niervaert werden zelf terzake slechts laat actief. In 1852 besloten zij tot oprichting en bouw van de meestoof 'De Hoop' aan de Noordschans (bij het latere gemaal), die nieuw werd ingericht met een stoommachine en een uitgave vergde van *f* 28.000,-. Deze stoof was 76 ellen lang ($\pm$ 53 m.) en 16 ellen breed ($\pm$ 11 m.). Vermeld worden zeventien(!) deelnemers.

Zevenbergen

In Zevenbergen waren in 1820 drie meestoven geregistreerd. Van één van deze stoven is het oprichtingsjaar bekend, namelijk 1757. Deze stond aan de Noordhaven, voor de bocht, waarin de haven overging in de Roodevaart. Een andere stoof was gevestigd aan de Zuidhaven, ter plaatse waar nu het postkantoor staat. De derde meestoof stond aan de Blauwe Sluis: deze verwerkte de meekrap van telers uit Zwaluwe en Zevenbergschen Hoek.²⁷ In 1848 tenslotte kwam nog een meestoof, later garancinefabriek tot stand aan de Huizersdijk (aanvragers Klaas de Baan en Arie

Heestermans). De fabriek had in die tijd al een stoommachine als drijfkracht, de capaciteit was 120 vaten (± 60 ton?) garancine per jaar. In een rapport van 1861 wordt deze fabriek als grootste vervuiler van de haven aangemerkt.

De eerste Zevenbergse meestoof was ook de laatste die in bedrijf bleef. De laatste oogst in 1876 leverde nog vijftien vaten poeder op, in schrille tegenstelling tot 120 tot 160 vaten in de jaren 1850-1860. Pas in 1899 werd hij publiek verkocht. J.C. Geleijns, een van de vennoten, had namelijk bij de stilstand de gebouwen gehuurd en er een fouragehandel in gevestigd en deze wist (onder andere door aankoop van nog een vrijkomend aandeel) het besluit tot openbare verkoop steeds uit te stellen. De opbrengst was f 8.090,- voor de grond en f 2.100,- voor de gebouwen. Na verrekening van de kosten werd per aandeel f 671,35 uitbetaald. Een van die aandeelhouders (tweemaal) was de heer A. Cuypers, kleinzoon van burgemeester P.J. Cuypers van Oudenbosch en Bergen op Zoom, en van Maria van Mattemburgh. P.J. Cuypers was de grondlegger van het bekende landgoed Mattemburgh (gelegen tussen Bergen op Zoom en Hoogerheide). Zijn kleinzoon heeft kennelijk de gedenksteen met stichtingsjaar 1757 en de namen van de stichters van de hierboven vermelde Zevenbergse stoof zich toegeëigend en laten in metselen in een tuinmuur op de Mattemburgh, waar hij nu nog aanwezig is.

In 1820 komt in een staatje²⁸ ook een

meestoof te *Zwaluwe* voor; we beschikken daarover echter niet over nadere gegevens.

(Oud- en) Nieuw-Vossemeer

De gegevens omtrent het meekrapbedrijf in deze gemeente zijn betrekkelijk schaars. Uit de zestiende eeuw stamt één vermelding die in verband staat met meekrapfabricage. Daarna is de eerst beschikbare datum voor Nieuw-Vossemeer 1821. In Oud-Vossemeer waren in 1793 wel al twee meestoven.²⁹ Verder troffen we een (ongedateerde) kaart aan, waarop Meestoof 'De Vos' is gesitueerd in het Boerengors aan de weg genaamd de Hoogendijk en als tweede de stoof 'Het Vertrouwen' ten westen daarvan in Nieuw-Vossemeer. Over een meestoof te De Heen berichten we eerder onder Steenberg. In 1836 werkt 'De Vos' van half september tot ongeveer maart. In 1854 blijkt A. van Trijen een groot belang te hebben in de meekrapsector, hij houdt twee aandelen van de zestien in de meestoof 'De Vos' en nog eens drie in die in de Glymespolder onder Halsteren. In beide stoven wordt rond 1850-1860 overgegaan op mechanisatie, een punt dat we nog apart zullen behandelen. In 1886 blijkt uit een advertentie dat in 'Het Vertrouwen' inmiddels een stoom-graanmaalterij is gevestigd, die bij inschrijving te huur is.

Dinteloord

De Prins van Oranje verleende op 12 november 1661 een exclusief octrooi voor 20

Keurmerken voor de meekrapvaten (Collectie Heemkundekring Willemstad, foto T. Mol)

jaar aan de Dinteloorder Leonard de Both om in Princenland een meestoof op te richten.³⁰ Tevoren was bij de bedijking van Princenland als voorwaarde gesteld dat de verbouwers of eigenaars verplicht waren dat produkt naar een der meestoven in het land van Steenberg te brengen en daar te laten keuren. Na 1661 komt men derhalve vrij van die verplichting. In 1743 wordt opnieuw een octrooi verstrekt, ditmaal aan Cornelis Nieuwenhove en Sebastiaan Anemaet en wel voor een termijn van 36 jaren. In 1668 wordt het produkt in eerstgenoemde stoof nog in 'balen' verpakt, men betaalt aan Jeremias Quist vracht voor zes rollen baallaken van Stavenisse tot op 't Botshoofd, men betaalt kosten voor naaigaren en het lappen van de balen. De onderman werkt 30 weken, van 9 september tot 30 april! De stoof blijkt Orangiestoof te worden genoemd.

Later treft men voor de verpakking en verlading van de meekrapoeders geen balen, maar (eikenhouten) vaten aan. Meestal wordt met een gewicht van 500 kg per vat gerekend, maar al naar gelang van het produkt zal dit van 400 tot 650 kg hebben gevarieerd. Op een oude afbeelding kan men op een kade te Rotterdam een paard van een sleper aantreffen met daarop een vat meekrap. Het poeder werd letterlijk in de vaten gestampt. Dit werk deed de stamper, die in de ton stond en met een zwaar ijzer van 50 kg., van onder plat, de meekrap aanstampte.³¹ Vaten mochten een stoof niet verlaten zonder gebrandmerkt te zijn met initialen van de producent-leverancier. (In 1836 kostte het maken van een vat te Standdaarbuiten f 6,99). In het gemeentearchief van Dinteloord bevindt zich een produktiestaat uit 1824 van de 'Oude Toorendijkse Meestoof', waarin zowel vaten als balen in

de produktiekolom staan vermeld, resp. 72 plus 6 vaten en 21 balen, samen totaal opleverende 49.614 Nederlandse ponden. Een dito staat van de Nieuwe Meestooft geeft op resp. 88 vaten en 50 balen, tesa- men 40.346 pond (= kg).

Interessant is dat in de staten van de twee voorafgaande jaren 1822 en 1823 alleen vaten zijn vermeld, blijkens volgend over- zicht. Ook merkwaardig is dat het jaar 1823 zo uit de toon valt. Er moet of een misoogst geweest zijn of een bedrijfsonge- val (bijvoorbeeld brand?).

Op de gemeentekaart van Kuyper treffen we in 1867 nog twee stoven aan. Vermoe- delijk stond de Oude Meestooft aan de Oudelandsedijk, westelijk van het dorp en de tweede – de Nieuwe Meestooft – aan de

Barend Molenkreek, ten zuiden van het dorp en dicht aan de Dorpsweg. De naam Torendijkse – voor de oude Meestooft – is op het gemeentekaartje van Kuyper niet meer te vinden. Een staat voor het jaar 1859 opgemaakt uit de gemeente-versla- gen, die aan het Ministerie van Binnen- landse Zaken werden gezonden, vermeldt echter drie meestoven.³²

BRANDSTOFVOORZIENING EN MECHANISATIE

In 1480 moesten in Reimerswaal de wortels gedroogd worden 'mit houtte ofte mit colen, also et den redere dat gelieft, ende mit colen upten ast'. Wiskerke³³ maakt duidelijk dat men dus voor het

1822	<i>Oude Torendijkse meestooft</i>			<i>Nieuwe meestooft</i>		
	vaten gerede meekrappen	soorten gerede meekrappen	bedrag in ned. ponden	vaten gerede meekrappen	soorten gerede meekrappen	bedrag in ned. ponden
	73	onberoofde	35.512	74	onberoofde	35.009
	36	twee en een	17.028	21	twee en een	10.137
	36	mullen	15.323	26	mullen	12.199
	145		67.863	121		57.345
1823	19	onberoofde	7.735	17	onberoofde	7.691
	8	mullen	2.684	6	twee en een	2.313
				9	mullen	3.210
	27		10.419	32		13.214

voordrogen naar believen hout of houtskool mocht gebruiken, doch bij het nadrogen op den ast mocht alleen houtskool gestookt worden. Een andere brandstof, waarvan zeker ook en begrijpelijk in West-Brabant veelvuldig gebruik is gemaakt was turf, die immers dichtbij in de aangrenzende gebieden werd gewonnen. Voordat in de herfst de campagne begon liet men twee tot vier schepen (aken) met deze brandstof komen. Meestal stond in het 'bestedings'-contract van de drijver dat deze voor het transport van de losplaats naar de stoof moest zorgen. Op 31 mei 1668 leverde een turfshipper 'aan de Orangiestoof in Wilhelmispolder bij Princelantsche dorp' 794 tonnen turf.

Op 11 en 12 juni leverde hij nog eens 798 tonnen. Het lossen van zulke hoeveelheden turf was zeer arbeidsintensief. Zo betaalde in 1836 de stoof te Standdaarbuiten aan werkloon aan twee mandeladers, twee dragers en drie man op zolder, ieder 9 3/4 dag, tezamen *f* 67,53. Bovendien aan tien flessen jenever 'voor het lossen van de turf': *f* 3,75. Dagelijks kreeg men één fles om bij dit stoffige gedoe de 'spirit' er letterlijk in te houden.³⁴ Vóór 1786 werd in de Ruigenhilse stoof al met kolen gestookt, want in dat jaar werd de boekhouder van de Klundertse meestoof gelast om zich bij de burens over de voor- en nadelen van het gebruik van kolen op de hoogte te stellen. Deze en vele andere stoven schakelden overigens pas in de loop van de negentiende eeuw op deze brandstof over, vaak synchroon met de overschakeling

naar de stoommachine. Zo vraagt in Dinteloord de Oude Meestoof vergunning tot het plaatsen van een stoommachine, de gemeente ziet 'geen zwaarigheid'. De Nieuwe Meestoof aldaar volgt pas in 1865. In 1861 echter hebben zowel de Oude Meestoof als de meestoof 'De Eendragt' een contrôlebewijs van onderzoek van stoomtuigen ontvangen van de Commissaris des Konings en (!) dit bewijs dient zichtbaar opgehangen te worden.

De Nieuwe Stampersgatse Meestoof is laat met de mechanisatie, maar in 1869 is het zover. De nieuwe stoommaalmachine vergt een hogere brandverzekeringspremie. Er is immers een stookplaats in het stamphuis bijgekomen. De premie moet *f* 8,- per *f* 1.000,- verzekerd bedrag worden. De vergadering van aandeelhouders besluit de stoof niet meer te verzekeren. De brand uit 1858, waarbij stamphuis en deel van de koude schuur in vlammen opgingen en partijen meede beschadigd werden (uitkering *f* 10.000,-) was men kennelijk goeddeels vergeten. Men kan zich voorstellen dat een stoof een brandgevaarlijk bedrijf was. Zo was er twee maanden later een brand in de Oude Heijningse Meestoof die als twee druppels water leek op die in Stampersgat, ook hier gingen stamphuis en een deel van de koude stoof er aan eer de brandweer arriveerde. Pas in 1871 laat men echter het rieten dak van het stamphuis door een pannendak vervangen. Voor Dinteloord (1866) vonden we vermeld, dat de gemeente brandladders en brandhaken had geplaatst in de

oude Torendijkse Meestooft. In Nieuw-Vossemeer wordt al in 1856 bij 'Het Vertrouwen' gemechaniseerd en de maalinrichting wordt gecombineerd en benut voor een grutterij en graanmaalterij. In 1870 volgt pas 'De Vos'. In het algemeen ging het om stoommachines van 5 tot 8 pk. Steenbergens geeft in 1868 twee meekrapbedrijven op met 7 pk, 10 jaar later drie met 7 pk. Het is lang niet altijd duidelijk waar de stoommachine op slaat; in sommige gevallen werd het stampwerk aangedreven, in andere de maalinrichting.

Curieus is het verloop om tot mechanisatie te komen bij de Nieuwe Heijningse Meestooft. In januari 1860 wordt een commissie belast met het onderzoek of plaatsing van een stoommachine, van verwarmingsbuizen in de eest en het gebruik van steenkolen (schaalkolen) in de toren voordeliger is. Het advies van de commissie luidt: Een stoommachine van 5 pk plaatsen met maalwerk en verwarmingsbuizen in de eest. Men heeft daartoe inlichtingen ingewonnen:

1. bij de oude Klundertse stoof, waar een machine staat van 7 pk zonder verwarmingstoestel; men werkt er met twaalf stampers en twee personen in het stamplokaal;
2. bij de Nieuwe Standdaarbuitense Stoof, waar een machine van 8 pk staat zonder verwarmingstoestel; daar werkt men met zes stampers en één persoon;
3. de Oude Heijningse stoof, ook een 7 pk stoommachine met maalwerk en verwarmingstoestel.

Vervolgens gaat men over tot een kostenvergelijking en komt dan tot de conclusie dat de drijfloonkosten met meer dan een derde kunnen dalen. Het is echter niet duidelijk of daarin wel afschrijvingen in zijn opgenomen.

Het moge er na deze inventarisatie op lijken dat het de Nederlandse meekrapindustrie niet ontgaan was, hoe de concurrentiepositie van Frankrijk na 1815 was toegenomen. Toch is het wantrouwen tegen nieuwe methodieken niet gemakkelijk overwonnen. Dit bewijst bijvoorbeeld een initiatief van H.J. Gudde sr. te Steenbergens, aan wie in 1842 octrooi verleend werd door de Koning voor 15 jaar op de uitvinding van werktuigen tot verbetering van drogen en zuiveren der meekrapwortels. Dit octrooi is nergens toegepast of beproefd en leed schipbreuk op het conservatisme van de stoofeigenaren, die nog niet geleerd hadden nieuw geld te investeren in hun traditioneel gedreven bedrijven. Ongeveer 10 jaar later zouden ze zich in ieder geval gedwongen voelen dit patroon in zoverre te doorbreken dat zij overgingen van paardekracht op stoomkracht. Gudde, wiens kosten voor het octrooi f 609,25 beliepen, kreeg daarop bij Koninklijk Besluit van 28 juli 1842 een premie door de Koning verstrekt van f 150,-.

Toch heeft men niet stil gezeten. Een handicap was dat niet de eigenaren verstand hadden van de fabricage, maar dat die kennis eigenlijk bij de baas, de droger en enkele van de medewerkers berustte. In

Zeeland met name is veel gestudeerd, vergaderd en geëxperimenteerd, vooral nadat de Directeur van de Wilhelminapolder bij Goes een studiereis had gemaakt naar de Vaucluse. Om een lang verhaal kort te maken: voor Brabant is van belang dat De Baan en Heestermans in Zevenbergen een systeem kochten van de Belg Verplancke en daarmee succes boekten bij de garancinebereiding, waarbij de garancine, de kleurstof uit de meekrapwortel, direct werd gewonnen.

DE GARANCINE-FABRIEKEN

Over deze fabrieken was tot voor kort weinig terug te vinden in de literatuur, doch de laatste vijf, zes jaren is daarover wat meer losgekomen.³⁵ Deze industrie heeft een betrekkelijk korte bloeiperiode gekend, namelijk van 1847-1875. Vóór dat laatste jaar zouden alle – we telden er vijftien – reeds weer zijn opgeheven.³⁶

Een Nederlandse regeringsbeslissing om alle overheidsbemoeiing ten aanzien van het product meekrap te beëindigen in 1845 genomen en het besef dat de Franse producenten door mechanisatie enz. een voorsprong op Nederland hadden gekregen, gaf de stoot tot het oprichten van deze verbeterde industrie, vergeleken bij het traditionele oude stoofproces. De belangstelling voor de nieuwe techniek viel samen met dito interesse, ook bij de ‘oude’ stoven voor mogelijke mechanisatie. De bloeiperiode van de garancine-industrie, mogelijk gemaakt door de zwavel-

zuur-behandeling van Franse vinding (Robiquet in 1828³⁷) en in ons land gestart met de oprichting van fabrieken in 1847 in Zierikzee en Rotterdam werd gefnuikt door het succes van de kunst-alizarine. Deze werd in 1868 door twee Duitse chemici uit anthraceen bereid, een vinding waarop de teerverfstoffenindustrie zich met grote gretigheid wierp. De Badische Anilin- und Sodafabrik startte in 1865 met 30 werknemers, in 1880 waren er 1.534, op 1 mei 1896: 4.800. Rond 1874 waren alleen al in Duitsland en Zwitserland twaalf grote fabrieken voor kunstmatige alizarine in bedrijf of in aanbouw. Deze kunststof was beter in de toepassing en goedkoper dan garancine. Reeds in 1873 bestelde Rusland geen Nederlandse garancine meer.

In Brabant hebben vier garancinefabrieken gewerkt. De fabriek te Steenberg van T. Vermeulen en J.B. Boudier werd in 1854 opgericht. In 1860 werden Van Haaften, Voorbeytel & Comp. als eigenaars vermeld. In 1861 is sprake van Voorbeytel & Comp. De onderneming lag in 1864 bijna steeds stil. In 1870 volgt de laatste vermelding, Van Haaften blijkt in Sliedrecht nog enige tijd actief geweest te zijn.

Eveneens in 1854 richtten twee heren Holleman (Arnold en Wouter) te *Oisterwijk* een garancinefabriek op, laatstelijk vermeld in 1870. In 1866 vervaardigden men tevens alcohol en waren veertien werknemers werkzaam à *f* 4,20 per week. Twee zoons hadden intussen het bedrijf

Overzicht oppervlakten en prijzen van meekrap, vlas en suikerbieten in Willemstad 1865-1880

Jaar	Aantal bunders gedolven meekrap	Meekrap na de oogst te velde	Gemiddelde prijs meekrap per 50 kg	Aantal bunders vlas	Gemiddelde prijs per 3 kg bieten	Aantal bunders suiker-kg	Gemiddelde prijs per 1.000
1865	23	—	—	77	—	16	—
1866	?	—	—	?	—	?	—
1867	9	8	20,— 1)	49	2,—	23	?
1868	13	11	29,— 2)	46	2,60	18	8,75 à 9,—
1869	10	27	28,50 3)	56	2,40	21	8,75 à 9,—
1870	15	36	25,—	41	2,20	16	9,50 à 10,50
1871	26	24	27,— 4)	48	2,40	20	10,— à 11,—
1872	18	16	27,—	38	2,30	28	11,50 à 13,—
1873	15	12	17,—	59	2,25	22	10,— à 11,—
1874	11	9	15,50 5)	68	2,—	15	10,50
1875	6	3	13,50	74	2,80	23	10,— à 11,—
1876	2	1	12,— 6)	65	2,65	21	9,50
1877	1/2	—	10,—	69	2,30	26	10,50
1878	—	—	14,—	53	2,30	30	10,75
1879	—	1/2	18,—	62	2,40	39	11,50
1880	—	1	24,— 7)	73	2,—	42	11,50

1) de prijs is buitengewoon laag geweest doch heden hogere prijzen met goede kooplust.

2) de prijs van de meekrap is buitengewoon gestegen en is de hoogste markt geweest f 34,— per 50 kg. Hoewel de prijzen nu iets lager zijn en minder handel door de hooge eischen der bouwlieden.

3) door het aanhoudende natte weder is dezelve moeilijk kunnen worden gedolven.

4) door de harde winter is er nogal meekrap omgeploegd en degene die is blijven staan en in het najaar uitgedolven heeft zeer weinig wigt opgeleverd.

5) meekrap door de zachte winter zeer goed gewassen en levert een goede wigt op.

6) tengevolge van de lage prijzen wordt er geen meekrap meer geteeld; meestoven of fabrieken niet meer voorhanden, de enige fabriek die in deze gemeente bestond is gedeeltelijk afgebroken.

7) meekrap een kleinigheid geplant en goed gegroeid, niets gedolven, was meekrap na de oogst te velde.

voortgezet. Een kleinzoon, Arnold Frederik Holleman F.Azn. was hoogleraar in de organische chemie te Groningen en Amsterdam en oudere academici uit natuur-philosophische faculteiten zullen zich herinneren dat zij tenminste in de propaedeuse met het leerboek van Holleman bij uitstek te maken hadden.

De omschakeling naar garancinefabricage in de fabriek van De Baan en Heestermans te *Zevenbergen* zou omstreeks 1858 plaats gevonden hebben. In 1863 lag de fabriek geheel stil en in 1870 is het reeds afgelopen.

Tenslotte rest één vermelding van het bestaan van een garancinefabriek te *Roosendaal* uit 1864. Het stilliggen omstreeks 1863 moet geweten worden aan de Amerikaanse burgeroorlog, te geringe aanvoer van katoen naar Europa deed de vraag naar garancine van textielabriek-zijde stagneren. In en na 1867 volgde weer een heftige, maar zoals we zagen slechts korte bloei.

TEELTAREALEN, OPBRENGSTEN

Over de omvang van de teelt in de vroegste eeuwen vallen slechts gissingen te maken. Eén van de eerste gegevens betreft de regio van de in 1745 gestichtte Klundertse Stoof, waar de teelt daarna vlug uitgebreide van 17 gemet (door drie pachters in Niervaert) tot 39 gemet in 1749, 22 gemet in 1750 tot 98 gemet, dus bijna 40 ha, in 1756. Commentaar is er ook; een tweede keer telen op hetzelfde

land leverde een lagere opbrengst (dat eerder signaleerde uitputtingseffect, dat later ook bij de suikerbiet zich zou manifesteren). Anderzijds kreeg men door de intensieve zorg wel schoon land.

Een interessant staatje troffen we aan in een artikel van de oud-gemeentesecretaris van Willemstad, die in de overgangstijd 1865-1880 de oppervlakten en prijzen van meekrap, vlas en suikerbieten in Willemstad naast elkaar heeft genoteerd.³⁸

De prijzen van meekrap zijn aan veel heviger schommelingen onderhevig dan die der twee andere gewassen. Het jaar 1872 als breekpunt is in dit overzicht heel opvallend: in 1879 en 1880 moet er blijkbaar toch nog vraag in een schaars geworden markt opgetreden zijn. Dat overigens een dergelijk prijsverloop kenmerkend was voor het artikel meekrap bewijst een overzicht uit de jaren 1602-1620, waarin deze schommelden van *f* 14,- tot *f* 31,50. Tot en met 1621 werd zelfs tot *f* 72,- per honderd pond genoteerd, 1623 *f* 14,-!

Tweejarige meekrap gedolven gaf uiteraard een lagere opbrengst dan driejarige. De laatste placht in opbrengst de tweejarige met ± 70 à 80% te overtreffen. Bracht tweejarige 1.400 Ned. ponden/kg op per ha, de driejarige kwam tot 2.600 à 2.800 pond. (Ter verduidelijking diene, dat met Nederlandse ponden kilogrammen bedoeld waren). Boerendonk wijst in zijn dissertatie erop, dat men verschil moet maken in opbrengst in versen toestand (zo van het land verkocht) en handelsop-

brengsten in gedroogde toestand.³⁹ Als vuistregel zou men gemiddeld voor meekrap van een opbrengst van ruim 2.000 kg per ha kunnen uitgaan. In 1853 produceert in Halsteren de Meestoof Prins Auvergne 36 vaten racine, 109 vaten onbe-roofde en 54 vaten mullen, totaal 199 met een gewicht van 98.811 Ned. ponden. Glymes geeft 174 vaten op, voor 2/3 hart-goed, totaal gewicht 93.983 ponden. Wanneer we bovenstaande vuistregel zouden mogen hanteren, is de conclusie dat per stoof een kleine 25 ha meekrap ge-dolven werd.

In 1862 werd in Zeeland, Noord-Brabant, Zuid- en Noord-Holland 5.320 ha mee-krap verbouwd. Niet alle meekrap werd trouwens altijd in West-Brabant zelf ver-werkt. Zo namen in 1769 de broers Jan en Jacob Maris, wonende te Heijningen, sa-men een 3/16 aandeel in de zogenaamde 'Nieuwe' Meestoof te Strijen in de Hoekse Waard. Uit een verslag van een ledenver-gadering in 1853 van de stoof 'Welgele-gen' te Oud-Beijerland komt naar voren dat tot voor weinige jaren daar uit Noord-Brabant en voornamelijk van Willemstad en Zevenbergen aanzienlijke partijen groene mee werden ontvangen.

De terugloop weet men in die vergadering aan de aanbouw van meer meestoven, vooral door de machinale stoof te Zeven-bergen en de nieuwe, eveneens machina-le, meestoof in 1852 te Klundert opge-richt. In de administratie van de Oud-Beyerlandse stoof worden na 1850 onder andere vermeld als tijdelijke eigenaren

J. v.d. Made te Klundert voor 7/16 portie en J.P. Maris voor 1/16.⁴⁰

HANDEL

We zagen eerder dat de teelt van mee-krap, met name in Zuid-West-Nederland gericht was op de centra van textielnijver-heid, aanvankelijk in het bijzonder op die der wolindustrie. Hetzelfde was met de handel het geval. We memoreerden de jaarmarkten van Bergen op Zoom en Rei-merswaal met hun belangrijke meekrap-handel, waarover Slootmans in de jaar-gangen 18 en 33 van 'De Ghulden Roos' gepubliceerd heeft. In het laatst van de achttiende en het begin van de negen-tiende eeuw werd echter 3/4 van de gehele Nederlandse meekrapoogst te Rotterdam verhandeld. Gedurende eeuwen was de Leidse lakenindustrie via die markt de be-langrijkste binnenlandse afnemer ge-weest.⁴¹ De hoeveelheid meekrap die te Rotterdam werd uitgevoerd, bedroeg in sommige jaren tien miljoen pond (naar schatting 20.000 vaten). Dordrecht was reeds sinds 1600 door Rotterdam over-vleugeld; Amsterdam lag te ver weg. Een voordeel voor Rotterdam was ook de grote betekenis van zijn westhandel op Enge-land en Frankrijk, van oudsher twee der voornaamste afzetgebieden van onze na-tionale rode verfstof.

Er waren in de handel allerlei specifieke gebruiken, zoals die bijvoorbeeld ook bij de vlashandel voorkwamen. Zo verkocht Paulus Petersz., wonende te Baerlebos-

sche (Oudenbosch) op 2 mei 1614 aan Jonas Cabbeljau, koopman te Rotterdam, 2.500 pond meekrap twee en een, 'goed quater Troy goed, het beste naest' – we laten de koopsom even terzijde – 'te leveren Martini dezès jaers 1614, ten uystersten Kerstmisse ten vollever't'. De verkoper bekende tevens de helft van de koopsom reeds ontvangen te hebben 'd'andere helft te betalen neffens de volleveringe'. Goed quater Troy betekende middelsoort.⁴² De koper kocht dus nog te velde staande meekrap en gaf krediet tot de helft van de te leveren waarde en voor een termijn van vier tot zes maanden. Op die manier werden boer en handelaar aan de Rotterdamse markt gebonden. De lokale handelaar kon zodoende met 'Rotterdams' geld bij de boeren 'vóór de spa' (vóór het delven) kopen en de boeren kregen contanten om de hoge lasten van lonen en andere kosten te financieren.

Vanzelfsprekend is de meekraphandel in de loop der eeuwen sterk beïnvloed door oorlogen in de Europese regio. Heel sterk toonde zich dat tijdens de Engelse oorlogen; een en ander culmineerde in de Napoleontische tijd. De verbindingen over zee werden verbroken, de Engelse blokkade stremde de uitvoer. Markt en teelt raakten in problemen. Verdere oorzaken: zware belastingen op meekrapimport in Frankrijk, zeer dure brandstoffen, toeneemende concurrentie van de Elzas. Zeeland viel door inundaties helemaal terug. Ook de Brabantse meestoven kwamen stil te liggen.

Direct na de bevrijding in 1815 toen de zee weer open lag, kwam er een opleving door de inhaalvraag. De hausse duurde niet te lang. De Franse industrie had aan schaalvergroting gedaan, de Engelse belangstelling ging uit naar het massaproduct van uniforme kwaliteit dat daar aangeboden werd. In de vergrote Franse fabrieken (Avignon, Elzas) werden de gedroogde meewortels niet langer verstamp, maar vermalen met behulp van door stoommachines aangedreven molstenen, wat een fijner krap opleverde. Tezamen met de gereleveerde zwavelzuurbehandeling gaf dit het Franse product een kwalitatieve voorsprong.⁴³ Het sterk geïndividualiseerde aanbod van Nederlandse zijde met zijn uiteenlopende eigenschappen kreeg het na 1820 daar kwaad mee zowel met de prijs als wat de kwaliteitsconcurrentie betrof. Rond de jaren '30, toen er grote misoogsten waren in Nederland, kreeg Frankrijk de overhand op de Engelse markt. Wel wisten we echter onze markten in Rusland, Duitsland en Noord-Amerika te behouden of uit te breiden. Een feit is, dat de Rotterdamse stapelmarkt na Napoleon nooit meer op volle toeren is geraakt, hoewel de Kamer van Koophandel ook allerlei beschermende maatregelen bepleitte. In 1845 echter werd alle overheidsreglementering van het meekrapbedrijf afgeschaft. Bovendien wijzigde het vraagbeeld zich; de textielnijverheid gaf steeds meer de voorkeur aan garancine, waarvan de productie omstreeks de helft van de negentiende

eeuw was opgekomen. We memoreerden eerder de garancinefabrieken in Steenberg en Zevenbergen, in Oisterwijk verscheen er één en er moet ook een dergelijke fabriek geweest zijn in Roosendaal, doch dienaangaande ontbreken ons verdere gegevens. De garancine werd de kurk waarop de meekrapteelt na 1850 dreef en de fabrieken (ze kregen deze andere naam en vielen onder de patentbelasting) kochten de oude verfstof via lokale markten nu ook bij de stoven op. De meekrap was van eindprodukt veranderd in halffabrikaat. Lokale of liever regionale handel vinden we in West-Brabant bij de firma Maris en Schippers te Willemstad, een handels- en kassiersfirma. Cornelis Jansen Maris (1725-1802) hield zich met de handel in meekrap bezig; hij was ook een van de initiatiefnemers geweest voor de stichting van de Meestof de Oude Heijningen. De meekraphandel werd later door zijn zoon Jan Cornelis Maris (1783-1835) en zijn schoonzoon Aart Andries Schippers (1801-1858) voortgezet. De firma handelde ook in granen en zaden, doch de pakhuizen aan de Benedenkade in de stad waren ook bestemd voor de opslag van meekrap. Misschien echter was de firma reeds door de ouders van voornoemden opgericht. In 1801 verschijnt ze in ieder geval in een overzicht van de Nederlandse Bank. De familie Schippers was ook geïnteresseerd in de garancinefabriek te Zevenbergen, terwijl in 1863 te Vlaarding sprake is van de garancinefabriek Baan & Schippers, later Schippers & Co.

De firma heeft, wat de meekrapteelt betreft, in ieder geval alle lotgevallen in de negentiende eeuw meegemaakt. Via de heer J.W. Maris te Fijnaart kregen we inzage van een gedrukte staat van de hoeveelheid meekrap bereid in 29 (dus nog werkende) meekrapfabrieken gedurende de teelt 1896, gedateerd Willemstad maart 1897. Het gaat om 23 stoven in Zeeland, vijf op Flakkee en één in de Westhoek, te weten 'Kruislandsche Welvaart'. Daarmee is de opvatting dat in 1890 alle stoven in West-Brabant gestopt waren⁴⁴ niet juist gebleken. Te Kruisland werden zes jaar later nog 6.525 kg onberooft, 4.096 kg racine en 2.451 kg mullen verwerkt. Ruwweg kwam dit neer op bijna 1% van het totaal ($\pm$ 725 ton) in dat jaar. Maris & Schippers leverden de gewenste verfstof ook aan de hand van gekleurde stalen, waardoor het voor de klanten mogelijk was een kleurkeuze te maken ten aanzien van de textielstof.

TELOORGANG

De teloorgang van de meekrap met de eeuwwisseling was een feit. Eeuwen geleden waren zoutketen omgebouwd tot meestoven. In enkele gevallen signaleerden we de ombouw van meestoven nu tot (mede)gebruik als graanmaalderijen opslaggelegenheid. Omschakeling tot cichoreifabriek, zoals op Schouwen en Flakkee zijn we niet tegengekomen, hoewel 'peekoffie' toch zeker ook in Brabant geen onbekend artikel was.

Het plechtanker van de akkerbouw, zoals de teelt wel genoemd werd, is – eigenlijk is dat toeval – gecompenseerd door de opkomst van de suikerbietenteelt en -verwerking in de tweede helft van diezelfde negentiende eeuw, waarin de ondergang van de meekrapteelt voltooid werd. Maar terwijl op de Zeeuwse eilanden en Flakkee de stoven als industrieel gegeven stil vielen, kwam juist in West-Brabant, naast eigen gegroeide vlasverwerking, de suikerindustrie tot ontwikkeling, omdat deze zoet water behoefde en het zoute Delta-water niet kon gebruiken. Daarmee was juist en net op tijd in de Westhoek een stuk nieuwe werkgelegenheid gemoeid, die in onze twintigste eeuw ondanks alle ook daarbij opgetreden veranderingen in de presentatie, een rol tot nog toe is blijven spelen. En – hoe een bal kan rollen –

als het goed is gaat najaar 1992 op het terrein van de suikerfabriek te Roosendaal een nieuwe cichorei verwerkende (produkt inuline) fabriek van start.

M.A. Geuze

Verantwoording

Dit artikel is samengesteld aan de hand van:

- a. bestaande literatuur,
- b. documentaire verzameling betreffende de meekrap in het Streekarchief Nassau-Brabant te Zevenbergen,
- c. eigen materiaal.

Tevens dank ik de heren R.C.M. Jacobs en C.A.I.L. van Nispen bijzonder voor het nazien van het manuscript.

Noten

- 1 C. van Nispen, 'Enkele aantekeningen over de meekrapcultuur in Willemstad I en II' *Brillant in Gouden Delta* 11 (1980) (afl.7) 16-22 en (afl.8) 17-25.
- 2 A. van Dijk-v.d.Peijl, *Meeckrap, vroeger en nu* (Middelburg 1981).
- 3 S. Robertson, *Dyes from plants* (Londen/New York 1973).
- 4 C.J.F. Sloomans, *Halsteren. Zijn geschiedenis en zijn archief* (Bergen op Zoom 1939).
- 5 W.J. Dewez, *De landbouw in Brabants Westhoek in het midden van de achttiende eeuw* (Wageningen 1958).
- 6 Andries Vierlingh, *Tractaat van Dijkkaegie* (RGP; kleine serie 20) (1920).
- 7 J.M.G. van der Poel, 'De teelt van meekrap' in: *Ceres en Clio* (Wageningen 1964) 129-167.
- 8 Ibidem, passim.
- 9 M.A. Geuze, *Aantekeningen van een Thoolse boerenknecht 1864-1866* (Wouw 1982).
- 10 A. de Lange, *Rode taal* (Utrecht 1983); Van der Poel, 'De teelt van meekrap'.
- 11 Van Nispen, 'Enkele aantekeningen'.
- 12 P. Musters, 'De Nieuwe Stampersgatsche Meestooft Opstellen over Stampersgat Deel 3 (1988).
- 13 L. Vos, *De Nederlandse meekrapindustrie van de veertiende tot de negentiende eeuw* (Toronto 1972).
- 14 C.J. Keur Imzn, *Documentaire betreffende Rubia Tinctorum I. Meekrap* (1938).
- 15 J.W. Schot, 'Het meekrapbedrijf in Nederland in de negentiende eeuw nader bezien in het licht van het industrialisatie-debat' *Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek* 50 (1987); J.W. Schot, 'De meekrapnijverheid, de ontwikkeling van de techniek als een proces van variatie en selectie' *Jaarboek van de Geschiedenis van Bedrijven Techniek* 3 (1986).
- 16 C. Wiskerke, 'De geschiedenis van het meekrapbedrijf in Nederland' *Economisch Historisch Jaarboek* 25 (1952) 1-145.
- 17 G.W.G. van Bree e.a., *Steenbergen in de Middeleeuwen* (Steenbergen 1972)
- 18 W. van Ham e.a., *Uit stad en land van Steenbergen* (Steenbergen 1958)
- 19 Sloomans, *Halsteren*.
- 20 J.A.B. de Beer, 'De geschiedenis van een meekrapstooft te Standdaarbuiten' *Jaarboek De Ghulden Roos* 18 (1958) 84-95.
- 21 Ibidem.
- 22 R. Delahaye, 'Waar stond de eerste meestooft van Willemstad?' *Brillant in Gouden Delta* 11 (1980) (afl. 10) 22-25.
- 23 Van Nispen, 'Enkele aantekeningen'.
- 24 Ibidem.
- 25 L. van de Mierden, 'De meestooft in het oude Klundert I en II' *Dagblad De Stem* (1970).
- 26 W.H. Keikes, 'De voormalige meestooft te Klundert was geen goudmijn' *Bredase Courant* (1959); Van de Mierden, 'De meestooft in het oude Klundert'; W. Slob, 'De meestooft te Klundert' *De Landbode* (14-12-1949).
- 27 Korteweg, 'Van meekrap tot suikerbiet'.
- 28 Wiskerke, 'De geschiedenis van het meekrapbedrijf'.
- 29 A. Delahaye, *Vossemeer. Land van 100 Heeren*; J. Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden, uit echte stukken opgeheldert en in het licht gebracht, behelzende de beschrijving der heerlijkheden van Vossemeer en Vrijbergen* (Middelburg 1784).
- 30 A. Hallema, *Geschiedenis van de gemeente Dinteloord en Prinsenland in de zeventiende eeuw* (Dinteloord 1955).
- 31 L. van Wallenburg, *Meekrap*, Nederlandse Historiën 1973 nr.1.
- 32 B.W. van de Kloot-Meyburg, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de meekrapcultuur in Nederland' *Economisch Historisch Jaarboek* 28 (1934).
- 33 Wiskerke, 'De geschiedenis van het meekrapbedrijf'.
- 34 De Beer, 'De geschiedenis van een meekrapstooft'.
- 35 A.G. de Groot, 'Meekrap in Zuid-Holland' *Hollandse Studieën* 8 (1952); Keur, *Documentaire*; Musters, 'Stampersgatsche meestooft'; Van Nispen, 'Enkele aantekeningen'.
- 36 J. Maclean, 'Opkomst, bloei en verval der garancinefabrieken 1847-1875' *Zeeuws Tijdschrift* 28 (1978).
- 37 P.J. Bouman, *Geschiedenis van de Zeeuwschen Landbouw in de negentiende en twintigste eeuw* Wageningen (1976).
- 38 Van Nispen, 'Enkele aantekeningen'.
- 39 M.J. Boerendonk, *Geschiedenis over den Zeeuwschen landbouw* (Den Haag 1935).
- 40 De Groot, 'Meekrap'.
- 41 J.A. van Houtte, *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen* (Zeist 1964).
- 42 Wiskerke, 'De geschiedenis van het meekrapbedrijf'.
- 43 D.J.A. Mol, *De meestooft 'in de Vlucht' te Nisse 1860-1893* (1982).
- 44 Wiskerke 'De geschiedenis van het meekrapbedrijf'.